

ПОВІДОМЛЕННЯ І РЕЦЕНЗІЇ

ДО ПИТАННЯ ПРО СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ В ОДЕСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ в 1900—1901 рр.*О. П. Абрамов*

Піднесення революційного робітничого руху в Росії напередодні першої російської революції стало поштовхом до посилення революційних виступів селянства та інших демократичних сил країни, серед яких значну роль відіграв революційно-демократичний рух студентства.

У вищих учбових закладах уже з кінця 80-х років відбувалися гострі сутички студентів з адміністрацією, сходки, демонстрації протесту проти посилення реакційної політики царизму у вищій школі.

Особливо посилювався студентський рух після прийняття закону 29 липня 1899 р. про віддачу студентів у солдати. Під впливом революційних виступів робітників студентський рух виходить за межі академічних вимог і набирає характеру революційно-демократичного руху. Студенти переймали й методи боротьби робітників — забастовку і вуличну демонстрацію.

В. І. Ленін вважав, що російське студентство своєю рухливістю, революційною рішучістю здатне піти за пролетаріатом у боротьбі проти царизму, в боротьбі за демократію.

«І маленький початок маленьких академічних конфліктів є великий початок, бо слідом за ним — не сьогодні, так завтра, не завтра, так післязавтра — підуть великі продовження»¹.

* * *

Одним з центрів пролетарського і загальнодемократичного руху в Росії кінця XIX та початку XX ст. стала Одеса, яка була важливим промисловим центром півдня країни, великим залізничним вузлом і великим торговим портом на Чорному морі. Як і у всій російській промисловості цього періоду, в Одесі також відбувається інтенсивний процес концентрації виробництва.

За даними Одеського комітету торгівлі і мануфактур², у місті налічувалось 47 великих підприємств (з 500, що були в той час в Одесі), які давали 55,8% всієї фабрично-заводської продукції, тоді як на всі інші підприємства припадало тільки 44,2% продукції³.

Одеський пролетаріат на кінець 90-х років мав уже багаті революційні традиції. Тут уперше в Росії в 1875 р. була організована робітничо-революційно-політична організація «Південноросійський союз робітників», який зробив перший крок по шляху організованого робітничого руху.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 186.

² За станом на кінець XIX століття.

³ Из истории Одесской парторганизации, Изд-во «Маяк», 1964, стор. 62.

В Одесі в свій час працювали такі видатні діячі робітничого руху, як Є. О. Заславський, С. Н. Халтурін, В. П. Обнорський, І. О. Рибницький, Ф. М. Кравченко, М. П. Сквері, які своєю самовідданою боротьбою з самодержавством і капіталізмом назавжди увійшли в героїчний літопис робітничого класу не тільки Одеси, а й усієї Росії.

Коли в другій половині 90-х років XIX ст. робітничий рух Росії під впливом марксизму вступив у новий період свого розвитку, одеський пролетаріат не залишився осторонь загальнореволюційного піднесення.

Під впливом наростаючого революційного руху в країні розрізнені марксистські соціал-демократичні гуртки і групи починають об'єднуватися. У 1899 р. в Одесі була створена об'єднана організація під назвою «агітаторських зборів», а на початку 1900 р. утворився Одеський соціал-демократичний комітет. Так в Одесі було покладено початок існування «справжньої організації з Одеським комітетом на чолі», — писала з цього приводу лєнінська «Искра»¹.

Але створення соціал-демократичного комітету ще не означало перемоги революційної соціал-демократії серед одеського пролетаріату. Наявність значного дрібнобуржуазного прошарку серед населення міста стала соціальною базою для відсталих опортуністичних тенденцій. Середині Одеської соціал-демократичної організації з самого її виникнення відбувалася непримиренна боротьба між революційними соціал-демократами і опортуністами.

Аналізуючи стиль роботи комітету, «Искра» писала в лютому 1902 р., що в Одеському комітеті «робота пішла... шляхом найменшого опору. Агітація і пропаганда на основі насущних економічних інтересів і далі цих інтересів не йшли...»².

Велике значення у згуртуванні революційних сил одеського пролетаріату мала лєнінська газета «Искра», яка нелегально морським шляхом через Марсель, Тулон і сухопутним — через Варну потрапляла в Одесу.

В. І. Ленін приділяв багато уваги організації революційного робітничого руху в Одесі і боротьбі за перехід Одеської соціал-демократичної організації на позиції революційного марксизму. У грудні 1901 р. в Одесу були направлені агенти «Искры» Д. І. Ульянов і Р. С. Землячка, а також досвідчений революціонер-іскровець з Петербурга К. О. Левицький, а з Полтави — революціонер-підпільник Є. П. Матлахов³.

Прибулі товариші зміцнили революційний напрямок в Одеському комітеті і взяли керівництво в ньому до своїх рук.

У своїх спогадах Р. С. Землячка писала: «Там, в Одесі, ми, невелика група іскрівців, провадили систематичну агітаційну і пропагандистську роботу серед робітників... Ми самі вчилися на «Искре» і за допомогою «Искры» вчили робітничі маси розпізнавати ворогів, чітко уявляти собі справжні завдання революційного руху»⁴.

Завдяки їх самовідданій роботі лєнінська «Искра» стала справжнім колективним пропагандистом, агітатором і організатором революційних сил Одеси.

Наполеглива і копітка робота іскрівців, і перш за все її агентів — Р. С. Землячки і Д. І. Ульянова, привела до того, що до квітня 1903 р. Одеський комітет, що складався вже з прихильників лєнінського напрямку, висловив свою повну солідарність з поглядами «Искры» і ви-

¹ Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957, стор. 80.

² Газ. «Искра», 1902 р., лютий, № 17.

³ Є. П. Матлахов убитий в 1904 р. в Якутську. Брав участь в якутському протесті політичних засланих.

⁴ Газ. «Правда», 4 серпня 1938 р.

знав її своїм керівним органом. Так остаточно переміг іскрівський напрям серед одеського пролетаріату, який могутнім потоком влився в революційний рух всієї країни.

Поряд з пролетарським рухом в Одесі значне місце посідав загальнодемократичний рух, головним представником якого було студентство.

В умовах назрівання буржуазно-демократичної революції революційна соціал-демократія надавала великого значення масовим революційним виступам студентської та учнівської молоді. У статті «Політична агітація і «класова точка зору», опублікованій у № 16 «Искры», В. І. Ленін писав, що «...бувають епохи, коли всяке зіткнення з урядом на ґрунті прогресивних суспільних інтересів, яке б дрібне воно само по собі не було, може при певних умовах (а наша підтримка є одна з цих умов) розгорітися в загальний пожар. Досить нагадати, в який суспільний рух розрослося в Росії зіткнення студентів з урядом на ґрунті академічних вимог»¹.

Російське студентство давно вже виступало з протестом проти свого безправного становища, проти цілого ряду обмежень і утисків, які проводив царизм щодо студентської молоді.

Наприкінці 90-х—початку 900-х років студентський рух виступає з політичними вимогами проти самодержавства.

В Одеському університеті все частіше збиралися сходки, на яких проголошувалися політичні промови, висувалися революційні вимоги.

Наляканий піднесенням революційного руху в країні і студентськими виступами, царський уряд 29 липня 1899 р. опублікував так звані «Тимчасові правила про віддачу студентів у солдати за учинення юрбою безладдя в учбових закладах або поза ними»².

Віддача студентів у солдати, яка застосовувалась ще в XVIII ст., була офіційно узаконена в 1811 р., коли учбова адміністрація дістала дозвіл відсилати на військову службу студентів за «розпутну поведінку» і «важливі злочини»³.

Цим заходом самодержавство розраховувало придушити студентський рух і відновити спокій в університетах. Віддача студентів у солдати була випробуванням методом, писав з цього приводу В. І. Ленін, «уряд твердо переконався в тому, що він оточений горючим матеріалом, що досить найменшої іскорки, досить протесту проти карцера, щоб спалахнула пожежа. А якщо так, то зрозуміло, що розправа потрібна найсуворіша: віддати в солдати сотні студентів»⁴.

Однак і цей захід самодержавства не привів до «заспокоєння» студентів. Протягом літа й осені 1900 р. у всіх університетських містах Росії прокотилася нова хвиля студентського протесту.

Першим сигналом до цього нового піднесення студентського руху був арешт учасників загальноросійського студентського з'їзду в Одесі і події в Київському університеті в жовтні—грудні 1900 року.

В умовах реакції, що все посилювалася, передова частина студентства різних університетів Росії ухвалила скликати в Одесі нелегальний студентський з'їзд.

Департамент поліції таємним циркуляром від 28 травня 1900 р. сповіщав начальника жандармського управління м. Одеси, що ще в лютому 1900 р. серед студентів Московського університету було утво-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 304.

² Г. Энгель и В. Горохов. Из истории студенческого движения. 1899—1906 гг. П., 1906, стор. 39.

³ ЦДІАЛ, ф. 733, оп. 86, спр. 270.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 378.

рено так званий «Виконавчий комітет Московських студентських організацій», який ставив собі за мету згуртування в одне ціле боротьби студентів проти існуючого режиму, а також скликання з'їзду влітку під час канікул. Спочатку було вирішено скликати з'їзд у Києві, але потім була вибрана Одеса, де поліцейський режим був дещо слабшим¹.

«Виконавчий комітет» встановив зв'язки з Петербурзьким, Київським, Одеським, Харківським, Казанським, Томським та іншими університетами. До складу «Виконавчого комітету» ввійшли такі активні учасники руху як Олександр Безрадецький, Руднев, Шрамченко, Сенявін, Дурасов та інші².

16 червня 1900 р. на квартирі студента Одеського університету Г. Немеровського зібрались делегати загальностудентського з'їзду. Делегатами були: від Київського університету — В. Мигулін, від Московського — Л. Сенявін і Н. Руднев, від Петербурзького — С. Косович, від Харківського — Д. Антонович, від Одеського — М. Домбровський, Г. Немеровський, П. Бронштейн, М. Вулов і від Київського політехнічного інституту — А. Школьник³.

Але не встигли делегати з'їзду обговорити й перше питання, як того ж дня були заарештовані і припроваджені до Одеського тюремного замку⁴.

В аудиторіях і коридорах Одеського й Київського університетів з'явилися поліція та жандармерія. Іронізуючи з приводу переполоху уряду, переляканого студентськими «заворушеннями», В. І. Ленін писав: «Лиходійства одне від одного жохливіші. Влітку — загальностудентський з'їзд в Одесі з програмою організувати все російське студентство, щоб висловити всякого роду протести з приводу явищ академічного, громадського і політичного життя. За ці злочинні політичні цілі всі студенти-делегати були заарештовані, документи відібрані. Але заворушення не вщухає, а росте і настійливо виявляється в багатьох вищих учбових закладах»⁵.

Незважаючи на арешт керівників, не затих рух і в Одеському університеті. За прикладом інших університетів у жовтні—листопаді 1900 р. тут створюється «Союзна рада об'єднаних земляцтв і організацій»⁶, про що попечитель Одеського учбового округу 20 листопада 1900 р. доносив начальникові жандармського управління м. Одеси: «Союзна рада об'єднаних земляцтв і організацій Новоросійського (Одеського) університету створилася з представників, посланих окремими земляцтвами і організаціями, які являють собою більш тісно згуртовані групи, і оголошує тепер про це всьому студентству. Роль її виразиться так: Союзна рада, організуючи одеське студентство, разом з тим є керівним органом у його житті і постійно висловлюватиметься з усіх питань, що цікавлять місце і все російське студентство»⁷.

Це був період, коли під впливом революційного руху робітничого класу, марксистські ідеї захоплюють все ширші кола студентства. В. І. Ленін, говорячи про поширення марксизму, вказував на «поголовне захоплення» студентів марксизмом. «Це захоплення відносилось, розуміється, не тільки і навіть не стільки до марксизму як до теорії, а як

¹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 705, арк. 1.

² Там же.

³ Там же, арк. 200—207.

⁴ Там же, арк. 151.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 377.

⁶ До її складу ввійшли студенти: Морозов, Давидов, Мдівані, Кобієв, Бакрадзе, Богданов, Щербинін і Гулісов. Див.: ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 703, арк. 33.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 703, арк. 12.

до відповіді на питання: «що робити?», як до заклику йти в похід на ворога...»¹.

Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса і самі вони як вожді пролетаріату були відомі російському студентству ще з 80-х років XIX ст. Про це свідчить такий дуже цікавий факт, як широкий відгук студентів Росії взагалі і одеського і московського студентства зокрема на смерть К. Маркса в 1883 році.

Студенти Петровської академії Москви, зібравши гроші, в своєму листі просили Енгельса покласти на могилу Маркса вінок з таким написом: «Борцю за права робітників у теорії і за їх здійснення в житті»². Студенти Одеського університету також висловили своє співчуття з приводу величезної втрати всього передового людства. «Соціал-демократ» сповістив, «що одеські студенти теж виявили бажання покласти від їх імені вінок на могилу Маркса»³.

Енгельс поклав вінки на могилу Маркса від студентів Москви, Петербурга, Одеси.

У цій обстановці в Одеському університеті в листопаді 1900 р. виникла «Соціалістична група студентів Новоросійського університету», яку очолив один з передових студентів університету Микола Оболенський⁴.

«Соціалістична група» була найчисленнішою і найорганізованішою групою університету, що налічувала понад 20 чоловік. Вона підтримувала тісний контакт з Одеським комітетом РСДРП і за його допомогою проводила досить велику і різноманітну агітаційно-масову роботу як серед студентів, так і серед робітників. У «Союзній раді» університету також були представники «соціалістичної групи», а це давало їй можливість робити революційний вплив на останню масу студентства. Проводячи пропаганду соціалістичних ідей серед студентів, група залучала кращих з них на бік робітничого класу для участі в робітничих гуртках, для розповсюдження листівок та іншої соціалістичної літератури серед робітників. Як відомо, Одеський комітет РСДРП в цей час стояв на позиціях «економізму», що не могло в свою чергу не вплинути відповідним чином на всю постановку політичної роботи серед пролетаріату, а також і на керівництво і на цілеспрямовану діяльність студентської соціалістичної організації.

Однак діяльність студентської марксистської групи мала велике значення для революційного руху в Одесі.

Незважаючи на те, що царський уряд вживав досить енергійних заходів до придушення студентського руху в країні, новий навчальний 1900—1901 рік позначився ще ширшим розмахом студентських заворушень, які охопили всі університетські міста від Петербурга до Одеси і від Варшави до Томська. Новим для цього етапу студентського руху було: виділення міцного революційного ядра, в якому керівну роль відігравали студенти соціал-демократи; установлення зв'язків з робітничими масами і з місцевими організаціями РСДРП; підтримка робітниками студентської боротьби; спільна участь студентів і робітників у демонстраціях; помітне розмежування різних угруповань серед студентства.

Особливо великого розмаху студентський рух набрав після того, коли стало відомо, що за участь у студентському русі уряд розпорядився застосувати до київських студентів «Тимчасові правила» від 29 липня 1899 року. 11 січня 1901 р., було опубліковане урядове повідомлення про

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 397.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XV, стор. 658.

³ Там же.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 705, арк. 160.

безпорядки в Київському університеті і про віддачу в солдати 183-х студентів. Слідом за цим у Петербурзі було присуджено до солдатчини 27 студентів. Ця звістка викликала бурю протесту і вилилась у могутню хвилю страйків, маніфестацій і політичних демонстрацій, активно підтриманих не тільки більшістю студентів, але й робітничим класом, особливо передовою інтелігенцією і громадськістю.

З протестом проти цього нового акту грубого насильства над правдами і особою студентів виступили 19 лютого і 4 березня студенти Петербурзьких вищих і середніх учбових закладів, 19 лютого — студенти Харкова, 23—26 лютого — Москви, 11 березня — Києва.

З одержанням звістки про київські події студенти Одеського університету знову створили «Організаційний комітет»¹, який енергійно очолив і повів широку кампанію протесту під лозунгом: свободи сходок і студентських організацій, скасування «Тимчасових правил від 29 липня 1899 року», повернення відданих у солдати товаришів тощо².

Починаючи з 20 січня 1901 р., в університеті відбуваються щоденні багатолюдні сходки, серед студентів поширюються листівки і відозви «Організаційного комітету», спеціальний рукописний журнал «Забастовка»³, а також відозви «Союзних рад» Київського, Петербурзького, Московського, Харківського і навіть Львівського університетів⁴, у яких студенти закликаються до згуртування, дружби і єдності дій.

24 січня 1901 р. «Організаційний комітет» Одеського університету виступив із зверненням до всіх одеських студентів з закликом висловити свій протест з приводу віддачі в солдати 183-х київських студентів.

«Хоча ми й одинокі в цій боротьбі і порівняно нечисленні, але ми відчуваємо непереборну огиду до катів беззахисних жертв і цілком на боці останніх. Ми повинні протестувати не тільки проти вчиненого насильства, але й проти всієї системи сваволі. Ми будемо боротись до кінця, вернімось же, товариші, до забастовок і в цій формі відкинемо не тільки ганебні «тимчасові правила», але й усі наслідки їх»⁵.

«Соціалістична група студентів» також звернулася до студентів з відозвою, в якій говорилося: «Груба сваволя й насильство царського уряду душить, пригнічує тепер російське суспільство як ніколи. Йдеться про зневажання особи людини, про заборону всього передового, вільного, про віддачу студентів у солдати, зневажаються права цілих народів, наприклад, Фінляндії, Польщі. Ми закликаємо студентів і суспільство до боротьби і сподіваємось, що студентство в цьому русі нестиме прапор визволення особи вище, ніж воно несло його в минулі роки»⁶.

Характерним для студентського руху в Одесі протягом усього 1901 р. було встановлення тісніших зв'язків з робітничим рухом, з Одеським комітетом РСДРП.

Особливо пожвавились ці зв'язки перед пролетарським святом 1-е Травня. Так, 18 квітня (1-е Травня за новим стилем) 1901 р. «Організаційний комітет» разом з Одеським комітетом РСДРП видав брошуру, яка закликала робітників і студентів провести спільну маніфестацію біля колони Олександра II⁷.

28 квітня один з студентів університету за дорученням Одеського комітету РСДРП передав робітникові золотих виробів Самбросову па-

¹ Попередній комітет, який виник весною 1899 р., у зв'язку з придушенням руху і припиненням загальностудентського страйку, склав свої повноваження.

² ДАОО, ф. 2, оп. 2, 1901, спр. 3089, арк. 43.

³ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 760, арк. 118.

⁴ Там же, арк. 3.

⁵ Там же, спр. 703, арк. 91.

⁶ Там же, арк. 86.

⁷ ДАОО, ф. 314, оп. 1, спр. 241, арк. 36.

кунок з сімома прокламаціями на тему: «Робітники й робітниці, святкуйте російське 1-е Травня!»¹.

Говорячи про ці зв'язки, більшовики в 1904 р. в доповіді Амстердамському Соціалістичному конгресові писали, що весною 1901 р. у всіх університетських містах робітники підтримали політичний протест російських студентів.

Цей виступ пролетаріату був таким енергійним, що дуже швидко студентський протест перетворився в протест робітничого класу проти поліцейської сваволі².

Своєю політичною активністю і революційною послідовністю пролетаріат почав завойовувати позиції передового борця, гегемона в революційному русі. Робітничий клас своєю революційністю пробуджував усі революційні верстви країни і давав їм свої методи політичної боротьби. «Пролетарська боротьба захоплювала нові верстви робітників і поширювалась по всій Росії, впливаючи в той же час посередньо і на пожвавлення демократичного руху в студентстві та в інших верствах населення», — писав В. І. Ленін³.

Студентський рух активно підтримала ленінська «Искра», яка, починаючи з першого номера, широко висвітлювала студентський рух⁴, постійно підказуючи студентам, що добитися виконання своїх академічних вимог вони зможуть тільки спільною боротьбою з робітничим класом. В той же час, звертаючись до робітників, «Искра» підкреслювала, що «...той робітник недостойний називатися соціалістом, який може байдуже дивитись на те, як уряд посилає війська проти шкільної молоді. Студент ішов на допомогу робітникові, — робітник повинен прийти на допомогу студентові»⁵.

Ленінська «Искра» пильно стежила за студентським рухом, за формами боротьби передового студентства з царським самодержавством. Вона постійно закликала робітників використати всі прогресивні сили країни для боротьби з царизмом. У № 13 «Искра» з задоволенням відзначає, що «студентський рух знову починає набирати бойового характеру. Боротьба за академічну свободу знову розширяється до відкритої, аж до вуличної сутички, боротьби за політичну свободу. Через це ознайомлення з ходом розвитку руху набуває виняткової ваги»⁶.

Виступи В. І. Леніна на сторінках «Искры», присвячені студентському рухові і діяльності «Искры», спрямовували роботу місцевих комітетів РСДРП серед студентської молоді і сприяли залученню широких мас опозиційного студентства до лав борців за політичну свободу проти самодержавства.

Аналіз студентських виступів у цей час показує, як під впливом політичної агітації ленінської «Искры» і керівництвом місцевих комітетів РСДРП, які кликали студентів до висловлення публічного протесту проти самодержавства, виросла політична свідомість студентства. Студентський рух не міг набрати широкого розмаху без керівництва революційної соціал-демократії, яка стояла на чолі всіх демократичних сил країни. Передова частина студентів Одеського університету, за прикла-

¹ ДАОО, ф. 314, оп. 1, спр. 241, арк. 119.

² Доклад большевиков Международному социалистическому конгрессу в 1904г., Госполитиздат, М., 1963, стор. 40.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 467.

⁴ Всього в ленінській «Искре» було опубліковано 83 статті, кореспонденції, замітки про студентський рух.

⁵ Газ. «Искра», № 2, лютий 1901 р.

⁶ Газ. «Искра», № 13, грудень 1903 р.

дом інших університетів неодноразово обговорювала на своїх сходках так зване робітниче питання».

Вперше в Одесі ще на початку 1899 р. засланий студент Київського політехнічного інституту Павло Стечкін організував робітничі гуртки, які мали свій статут, касу і бібліотеку. В цій роботі активну допомогу Стечкіну надавали студенти Одеського університету А. Байверман, Святковський та брати Павла Стечкіна — Вячеслав і Володимир¹. Але у вересні 1899 р. гуртки були розгромлені, а їх організатори та частини учасників — заарештовані. Всього було заарештовано 60 чоловік².

20 вересня 1901 р. відбулася сходка на квартирі студента Микичова (30 чол.), де обговорювалось питання про ставлення студентів до робітників і про спільні виступи. Студенти вказували на тяжке становище робітників у майстернях, на заводах і фабриках і необхідність революційного протесту³.

Така ж сходка робітників і студентів відбулася 4 жовтня 1901 р. на квартирі студента Стризовера, де було вирішено, щоб страйкуючі робітники фабрики ювелірних виробів продовжували забастовку до задоволення їх вимог про підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня. Щоб допомогти страйкуючим, було вирішено, що частина робітників буде працювати і ділитися заробітною платою з страйкуючими⁴.

8 жовтня 1901 р. відбулася нова, дуже бурхлива сходка на квартирі студента Саатчі, де були присутніми також робітники і обговорювалось питання про робочий день і заробітну плату⁵. В університеті студенти все частіше ведуть розмови про те, що боротьба робітників — справедлива боротьба і що треба активніше допомагати їм.

Вся ця робота не могла залишитись непоміченою університетським начальством і жандармським управлінням, які організували розгалужену систему стеження та шпіонажу за студентами, тим більше, що студенти не мали досвіду в справі конспірації, легко піддавалися різним провокаціям, чим швидко виявляли себе, і почалися арешти.

Зрозуміло, що в цій справі не останню роль відіграло й те, що студентська маса була дуже різною. Серед студентів — синків дворян, князів та поміщиків було багато зрадників і боягузів, які систематично доносили начальству про всі студентські справи.

За станом на 1 січня 1900 р. діти дворян та чиновників становили 48,2%, духовенства — 5%, почесних громадян та купців — 34%, селян — 2,2%, козаків — 0,3%, іноземних підданців 3,9% і осіб, що не приписані ні до якої общини — 1,4%⁶.

Через це уряд знав майже про кожний крок студентського руху і в будь-яку хвилину міг обрушити на нього свої репресії. Протягом 1901 р. поліція заарештувала 101 студента, серед яких були й такі керівники студентських організацій і груп, як Іванов, Москаленко, Мамонов, Щербинін, Оболенський та інші⁷. Складаючи з цього приводу переможну реляцію, одеський градоначальник доповідав міністрові внутрішніх справ, що вищевказані студенти створили в Одесі так званий «Організаційний студентський комітет» і «Соціалістичну групу», влаштовували сходки і зборища, де збирали гроші, складали відозви і про-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 616, арк. 48.

² Там же, арк. 49.

³ Там же, спр. 773, арк. 38.

⁴ Там же, арк. 53.

⁵ Там же, арк. 61.

⁶ ДАОО, ф. 45, спр. 1, арк. 5, 12, 14; спр. 15, арк. 82, спр. 25, 26.

⁷ Там же, ф. 2, оп. 2, 1901, спр. 3104а, арк. 248.

кламації, обмінювались ними з іншими університетами, критикували «Тимчасові правила» про віддачу студентів у солдати¹.

Але незважаючи на арешти, які в значній мірі ослабили «Соціалістичну групу», революційний рух в Одеському університеті тривав. Восени 1901 р. за допомогою марксистської «Південної революційної групи соціал-демократії», яка виникла в листопаді 1901 р. в Одесі на противагу «економістському» Одеському комітетові РСДРП, удалося створити так звану «Студентську секцію» при цій марксистській групі, де працювали переважно студенти. Ця секція видавала листівки, відозви, закликаючи студентів відмовитись від вузької академічної боротьби, підкреслюючи, що тепер приватних справ — академічних, земських тощо — нема, а є одна всеросійська справа — справа повалення царського самодержавства².

Зважаючи на все зростаючий вплив і авторитет «Соціалістичної групи студентів» та інших прогресивних студентських організацій, адміністрація Одеського університету з відома охоранки почала створювати свої чорносотенні студентські організації, озброєні, як правило, кастетами і частково револьверами. Такими організаціями були чорносотенні ліги «Єднання — сила» і «Світанок», які складалися, як правило, з синків поміщиків, дворян, князів, купців, духовництва. Значну роль у цьому відіграв майбутній вождь російських монархістів чорносотенець В. Пуришкевич³.

Однак, незважаючи на репресії царських властей і хуліганські випадки чорносотенних ліг, революційний рух серед одеського студентства зміцнювався.

Взимку 1901—1902 р. у зв'язку з спробою ввести в університетах «Тимчасові правила» від 22 грудня 1901 року, видані урядом замість зметених студентським рухом «Тимчасових правил» від 29 липня 1899 р., відбулася нова, за висловом В. І. Леніна, сутичка студентів з урядом⁴.

Замість академічних вимог студентів нові «Тимчасові правила» дозволяли тільки курсові або факультетські збори з кількістю присутніх не більше 300 чоловік. Ці збори мали проходити з дозволу начальства, за затвердженою останнім програмою і в присутності професора або особи з «адміністративного персоналу», яким ставилось в обов'язок «не обмежуватись одним спостереженням того, що відбувається на зборах»⁵.

Знову в університетах виникли безпорядки, які швидко переросли у загальноросійський страйк. У ряді міст, в тому числі й в Одесі, відбулися вуличні демонстрації робітників і студентів під лозунгами революційної соціал-демократії «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!».

Таким чином, зимова всеросійська забастовка виводить студентство на широкий шлях політичної боротьби. Під могутнім натиском студентів та громадськості, в першу чергу робітників та революційно настроєної інтелігенції, тимчасові правила від 22 грудня 1901 р. були скасовані. Це була велика перемога студентства, але корінні питання студентського навчання і життя не були та й не могли бути розв'язані без повалення самодержавства. Боротьба тривала.

¹ ДАОО, ф. 2, оп. 2, 1901, спр. 3104а, арк. 248.

² ЦДІА СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898, 3 ч., 150, арк. 183—184.

³ Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957, стор. 87.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 74.

⁵ История Московского университета, т. 1, М., 1955, стор. 510.

РОЛЬ «ПРАВДЫ» В ПОЛІТИЧНІЙ РОБОТІ В ТИЛУ ВОРОГА (1941—1944 рр.)

Д. А. Ушаков

Партійно-радянська преса внесла значний вклад у справу комуністичної пропаганди та агітації серед населення тимчасово окупованих радянських районів у період Великої Вітчизняної війни. Особливо великою була роль центрального органу партії — газети «Правда». Її матеріали мали виняткову цінність для комуністів-підпільників, учасників партизанського руху, для всіх радянських патріотів, які боролись у ворожому тилу.

Газета перш за все була джерелом правдивої інформації. Але її не тільки читали для того, щоб бути в курсі поточних подій, хоч і це мало дуже велике значення для тих, хто був відрізаний від радянської Батьківщини лінією фронту. «Правду» вивчали як важливий політичний документ, який поруч з директивами партійних органів давав напрямок діяльності підпільних комуністичних організацій і партизанських загонів в умовах німецько-фашистської окупації. Прославлений комісар з'єднання сумських партизанських загонів Герой Радянського Союзу генерал-майор Семен Васильович Руднев у своїй роботі постійно звертався до «Правды», з сторінок якої говорила з народом Комуністична партія, вказуючи шлях до перемоги над ворогом.

У своєму щоденнику 30 травня 1943 р. С. В. Руднев відмічає: «У вільний час я читав газети «Правда» з 9 по 27 травня». Запис слідуючого дня гласить: «Увечері читав газети за 28 і 29 травня». А ось рядки з того ж щоденника, датовані 7 червня 1943 р.: «До обіду читав газети «Правда». Хоч вони вже старі, але для нас являють великий інтерес»¹. Одного разу в січні 1943 р. Руднев зустрічав на партизанському аеродромі (на озері Червоне, Поліської області) літак з Москви. Першим питанням, з яким комісар звернувся до посланців «Великої землі», було: «Свіжі номери «Правды» привезли?». Діставши позитивну відповідь, він зараз же забрав усі газети»². Секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир партизанського з'єднання Герой Радянського Союзу Микола Микитович Попудренко уважно слідував за «Правдой», сприймаючи її виступи про розгортання партизанської боротьби в тилу ворога як директиви партії. «Правда» — це наша партійна газета, — говорив він, — треба бити фашистів так, як про це пише «Правда»³.

По матеріалах «Правды» готувались тисячі агітаторів, політпрацівників, доповідачів, які виступали перед партизанами і жителями сіл і міст. В газеті вони діставали відомості з усіх найважливіших питань

¹ С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд. К., Укрполітвидав, 1949, стор. 35, 36, 39.

² Л. Коробов. Мала земля. М., «Молодая гвардия», 1948, стор. 9.

³ М. Попудренко. Щоденник. К., Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 18, 41, 107.

Вітчизняної війни радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками.

Визначний пропагандист нашої партії М. І. Калінін говорив у роки війни, що головним джерелом, де можна вчитись агітації і пропаганди, є преса, що вона дає достатній матеріал для агітаційно-пропагандистської роботи у вигляді військових кореспонденцій, статей, нарисів тощо. «Я вже не кажу про офіціальні статті,— писав М. І. Калінін,— які визначають зміст і суспільно-політичну лінію пропаганди, окреслюють коло тих питань, які стоять перед нами»¹.

«Правда» знайомила з рішеннями партії і уряду, наказами Верховного Головнокомандування і іншими важливими документами. На її сторінках висвітлювались буквально всі сторони життя нашої Вітчизни, яка вела збройну боротьбу за свою свободу і незалежність. Багато місця, зокрема, відводилось матеріалам про бойові дії Радянської Армії і партизанський рух у тилу ворога, про роботу радянського тилу, про ратні і трудові подвиги нашого народу. Газета розкривала джерела могутності і непохитності радянської країни і соціалістичного ладу, показувала титанічну діяльність партії на всіх ділянках загальнонародної боротьби. В той же час вона викривала злочинні плани гітлерівської Німеччини по відношенню до народів СРСР, роз'яснювала справедливий характер Вітчизняної війни. Ці матеріали широко використовувались агітаторами, політпрацівниками партизанських загонів, членами підпільних партійних організацій.

Відділ пропаганди і агітації Центрального Комітету КП(б) України, вивчивши досвід масово-політичної роботи в партизанських загонах і серед населення Сумської, Чернігівської та Житомирської областей, у вересні 1943 р. зробив, зокрема, таке узагальнення: «Основним матеріалом для роботи є зведення Радінформбюро, газети, які одержували з «Великої землі», листівки ЦК КП(б)У і Головного Політичного Управління Червоної Армії, а також інша література, спрямована проти гітлерівської пропаганди»². Аналогічним є висновок штабу об'єднаних партизанських загонів південно-західних районів Орловської (нині Брянської) області. У звітній доповіді цього штабу, яка була направлена Брянському штабу партизанського руху в липні 1942 р., констатовалось, що пропагандистсько-агітаційна робота партійних організацій і партизанських загонів розгорталась на основі директив і вказівок партії, а також на основі матеріалів центральних газет і журналів, які одержував штаб, і місцевих газет «Орловская правда» і «Партизанская правда»³.

Окремо слід підкреслити велику цінність передових статей «Правды». В них учасники комуністичного підпілля і партизанського руху, всі радянські люди знаходили чіткий вираз лінії нашої партії, конкретну програму досягнення перемоги над загарбниками. В партизанській бригаді «Чекист» (Могильовська область, БРСР) передові «Правды» часто передруковувались як матеріали для доповідачів. Так, наприклад, пропагандистами в політроботі з населенням і партизанами були використані передові «Партизани, міцніше удар по ворогу!» — від 13 серпня

¹ М. Калінін. О некоторых вопросах агитации и пропаганды. Ж. «Спутник агитатора», 1942, № 20, стор. 23, 29.

² Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сб. документов и материалов. Харьков, Кн. изд., 1963, стор. 148.

³ Партизаны Брянщины. Сб. документов и материалов, т. 2, Изд. «Брянский рабочий», 1962, стор. 165—166.

1942 р., «Політпрацівник в бою» — від 15 серпня 1942 р., «Важлива подія в боротьбі з гітлеризмом» — від 18 серпня 1942 р. та інші¹.

Підпільники Кіровоградської області (УРСР), за свідченням колишнього секретаря підпільного обкому партії Скирди Михайла Михайловича, щодня приймали через знам'янську радіостанцію передові статті «Правды», які були хорошим засобом для посилення політичної роботи в масах. Комуністи підпільних груп, що діяли в селах Знам'янка, Христофорівка, Шамовка, Дмитрівка та багатьох інших населених пунктах області, використовували передові «Правды», зведення Радінформбюро та інші матеріали в індивідуальних і групових бесідах з жителями. Як правило, прийняті по радіо матеріали зачитували слухачам, а потім роз'яснювали їх. Ця робота сприяла посиленню опору гітлерівським загарбникам. Тільки з вищевказаних населених пунктів до активної боротьби проти окупантів включились до 1000 чоловік².

Парторганізація і партизани Дедовицького району Ленінградської області широко ознайомили населення з передовою «Правды» від 16 березня 1942 р. «Радянські люди ніколи не будуть рабами». Ця стаття була присвячена патріотичному подвигу ленінградських колгоспників і партизан, які таємно зібрали в тилу ворога і доставили через лінію фронту трудящим обложеного Ленінграда 225 підвід продовольства. В багатьох селах були проведені таємні, а місцями й відкриті колгоспні збори, на яких читалась і обговорювалась передова «Правды»³. Політико-масову роботу серед населення партійна організація партизанського загону ім. Ворошилова (Орловська область) проводила як шляхом усної агітації на мітингах, зборах, так і шляхом розповсюдження друкованих матеріалів, серед яких були передові статті «Правды». Партизанами цього загону було поширено до липня 1942 р. 400 примірників передових, тисячі листівок, звернень⁴.

Номери «Правды» та інших газет, які доставлялися з Москви, дбайливо зберігалися радянськими людьми в тилу ворога, були постійними супутниками підпільників та партизанів. Ось один із багатьох прикладів. Серед пропагандистських матеріалів, якими користувався агітатор одного з партизанських загонів Ленінградської області в жовтні 1943 р., були вирізки з останніх номерів газет і останній номер журналу «Спутник агітатора»⁵.

Нерідко газети і листівки були предметом колективного обговорення трудящих. Так, у дні святкування 24 річниці Жовтня (1941 р.) в багатьох селах, звільнених партизанськими загонами від гітлерівських загарбників, були організовані збори, на яких партизани виступали з доповідями про Жовтневу революцію, а там, де доповідачів не вистачало, зачитувались радянські газети⁶. А бувало й так. Відкриваючи збори жителів одного з сіл Смоленської області, партизан-агітатор заявив:

¹ И. С. Кравченко, А. И. Залесский. Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1959, стор. 49.

² М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. Вид-во Київського університету, 1962, стор. 74—75.

³ Н. Кононыхин. Партийная и советская печать в период Великой Отечественной войны. М., 1960, стор. 31.

⁴ Орловская область в годы Великой Отечественной войны. Сб. документов и материалов, Орел, 1960, стор. 181.

⁵ Ленинград в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сб. документов и материалов, т. 2, Л., 1947, стор. 318.

⁶ А. Киселев. «Партизанский край» в тылу у врага. «Спутник агитатора», 1942, № 6, стор. 34.

«Сьогодні на порядку денному у нас одне питання: читка радянських листівок»¹.

Таким чином партійно-радянська преса на чолі з «Правдой» сприяла посиленню політичної роботи серед населення окупованих районів. Вона була незамінним джерелом і посібником для підпільників, агітаторів і політпрацівників партизанських загонів. Разом з тим «Правда» та інші газети допомагали парторганізаціям, що діяли в тилу ворога, визначати політичну лінію і зміст агітації і пропаганди, виробляти тематику доповідей, бесід, політзанять.

¹ Ф. Крылов. Большевицкая агитация в тылу у врага. Ж. «Спутник агитатора», 1942, № 6, стор. 34.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ БУДІВНИЦТВА ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО АПАРАТУ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ І З'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ В 1941—1944 рр.

М. Г. Паламарчук

Партизанська війна в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни була своєрідним другим фронтом¹, який допоміг нашому народові і його Збройним Силам повернути хід війни на користь Радянського Союзу, а потім забезпечити перемогу над силами фашизму і реакції.

У керівництві партизанським рухом і його зміцненні велику роль відіграв партійно-політичний апарат партизанських загонів і з'єднань, будівництву якого партія надавала великої уваги. Створюючи партійно-політичний апарат партизанських загонів, партія керувалась положенням В. І. Леніна про те, що партизанський рух повинен «провадитись під контролем партії...»², що «всяка форма боротьби вимагає... і відповідного апарату»³. Партійне підпілля і партійно-політичний апарат партизанських формувань були головними ланками партійного керівництва партизанським рухом, за допомогою яких партія облагороджувала цей рух виховним і організуючим впливом соціалізму.

Першим кроком на шляху до створення партійно-політичного апарату партизанських загонів були вказівки і рішення ЦК ВКП(б). Своєю директивою від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» і постановою від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» ЦК ВКП(б) поставив завдання негайно створити в усіх районах, яким загрожувала ворожа окупація, партизанські загони і комуністичне підпілля, а також партійно-політичний апарат партизанських загонів⁴. ЦК партії вимагав поставити на чолі партизанських загонів найдосвідченіших і перевірених партійних і радянських активістів. Щоб надати боротьбі радянського народу в тилу ворога найширшого розмаху і бойової активності, необхідно, сказано в постанові, «виділити для організації підпільних партійних груп, керівництва партизанським рухом... досвідчених, бойових і до кінця відданих нашій партії, особисто відомих керівникам партійних організацій і перевірених на ділі товаришів»⁵.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що головне в організаційній роботі полягає в «доборі людей і в перевірці виконання»⁶, партійні організації на чолі з ЦК КП(б)У надавали великої уваги добору і розстановці кадрів командирів, комісарів і політичних працівників

¹ Другий фронт був відкритий союзниками лише влітку 1944 р., коли стало ясно, що Червона Армія своїми власними силами здатна розгромити гітлеризм і звільнити народи окупованих країн.

² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 128.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 307.

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, стор. 121.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 265.

партизанських загонів, створенню в них бойових партійних організацій. Командири і комісари повинні були не тільки керувати бойовою діяльністю народних месників, але як представники партії і Радянського уряду вирішувати складні політичні питання на тимчасово окупованій ворогом території. Їм треба було не тільки досконало володіти військовими знаннями, але й бути політичними діячами.

У цей тяжкий для нашої Вітчизни і її Збройних Сил час партія поклала особливу велику відповідальність на комісарів загонів¹, через яких безпосередньо здійснювалось партійне керівництво партизанським рухом. Як представники партії і уряду в партизанських військах, які разом з командирами повністю відповідають за виконання бойових завдань, за стійкість загонів у бою, комісари покликані були всебічно допомагати командирам виконувати поставлені завдання, зміцнювати їх авторитет і основні зусилля спрямовувати на забезпечення партійно-політичної роботи, зміцнення дисципліни, керівництва роботою партійних і комсомольських організацій та політкерівників підрозділів.

Партія вимагала від комісарів у найкритичніші моменти бойової обстановки особистим прикладом хоробрості і відваги піднімати бойовий дух народних месників і досягати беззастережного виконання поставлених завдань². Комісари загонів і політкерівники бойових груп (рот) добирались і призначались партійними органами одночасно з добром командирів і начальників штабів загонів з числа старих комуністів, партизанів громадянської війни, партійних, радянських і комсомольських працівників, а також найбільш підготовлених, з великим досвідом роботи в масах комуністів. З кожним командиром і комісаром перед їх затвердженням мав бесіду секретар обкому КП(б)У³.

Сугубо добровільний принцип комплектування партизанських загонів, а також переваги, які надавались при цьому партизанам громадянської війни, партійному і радянському активу обумовили великий приплив у перші загони комуністів, готових віддати за свою Вітчизну найдорожче — своє життя. Це дало змогу створити в загонах повнокровні партійні організації, які стали основними опорними пунктами партійно-політичної роботи серед партизанів. Так, уже після відповідної роботи в первинних парторганізаціях секретарі міськкомів і райкомів КП(б)У Харківщини в липні—серпні 1941 р. провели бесіди більш ніж з 10 тис. патріотів, що бажали залишитись у ворожому тилу для підпільно-партизанської боротьби⁴. Внаслідок цих бесід відібрано близько 3600 чол., в тому числі 3565 комуністів, серед яких було 2100 чол. партійного і радянського активу. До складу створених 94 партизанських загонів і 66 диверсійних груп увійшло близько 1300 комуністів⁵. Командирами, комісарами загонів, політкерівниками підрозділів затверджувались секретарі райкомів партії, голови райвиконкомів і найдосвідченіші партійні і радянські активісти. Так, зведений загін Печенізького району очолили секретар райкому КП(б)У І. Г. Білоконь і редактор райгазети П. Я. Чурилов; Ізюмського району — голова одного з передових кол-

¹ Інститут військових комісарів введено в усіх партизанських загонах на зразок Червоної Армії у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 липня 1941 р. «Про реорганізацію органів політичної пропаганди і зведення Інституту військових комісарів в РСЧА» (див.: КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов 1917—1958. М., 1958, стор. 358—359).

² КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза (Сборник документов 1917—1958). М., 1958, стор. 364.

³ Архів Інституту історії партії при ЦК КП України (далі — АІП КПУ), ф. 1, оп. 9, спр. 115, арк. 36.

⁴ Харківський облпартархів, ф. 10417, оп. 5, спр. 73, арк. 7—8.

⁵ (АІП) КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 52, арк. 13.

госпів-комуніст А. М. Салов і інструктор райкому партії А. Є. Резнік; Харківського — голова передового колгоспу області комуніст А. П. Камішан і член партії з 1918 р., агроном радгоспу «Червоний партизан» І. А. Дзюба; Вовчанський загін ім. Щорса — інструктор райкому партії І. А. Шепелев і голова сільради В. Є. Голуб¹; Нововодолазький загін — голова колгоспу комуніст С. О. Либа і секретар райкому партії Є. П. Іванов.

Чисельність і організаційна структура партизанських загонів Харківщини, як і інших областей, була найрізноманітнішою. У великі загони (зведений Печенізький, Савинський, 2-ий Харківський), які налічували від 50 до 125 чол., разом з командирами були призначені й політкерівники бойових груп. Так, у Печенізький та 2-ий Харківський загони політкерівниками призначалися старий комуніст, активний учасник громадянської війни І. Г. Мойсеев² (він же був зав. відділом пропаганди і агітації підпільного райкому КП(б)У), колишній донецький шахтар, а потім голова промартілі І. В. Гришкін³, колишній голова цехкому ХТЗ С. І. Єременко, начальник відділу раціоналізації механічного заводу Г. Л. Маленко⁴ та ін. У нечисленних загонах, що мали по 18—30 чол., командири і політкерівники бойових груп не призначалися.

Велику роботу по добору комісарів, політкерівників і комуністів для партизанських загонів проводили партійні органи й інших лівобережних областей республіки, а також Київської, Житомирської, Кіровоградської, Миколаївської областей, які мали більше часу для підготовки підпільно-партизанської боротьби.

У Сумській області було створено 35 партизанських загонів, 60% особового складу яких становили комуністи⁵. Командирами і комісарами загонів призначалися керівні партійні і радянські працівники. Конотопський загін «Смерть фашизму» очолили старий комуніст, учасник громадянської війни райпрокурор В. П. Кочемазов і секретар райкому партії Є. М. Кітович. Політруками бойових груп були голова райвиконкому Ф. Є. Кановець та директор середньої школи П. І. Петрикей; на чолі Кролевецького загону стали голова міськради І. І. Токар та секретар райкому КП(б)У К. І. Онопченко; Глухівський загін, що складався в основному з комуністів, у тому числі членів підпільного райкому партії на чолі з Г. С. Ковальовим, — голова виконкому райради П. Я. Кульбака та секретар райкому партії А. П. Білявський⁶; Лебединський загін — голова міськради К. Г. Кіраєв та секретар Сумського підпільного обкому КП(б)У І. А. Антонов.

Найбільші загони Сумської області також складалися з бойових груп, очолюваних командирами і політичними керівниками. Так, Хільчанський загін, створений у жовтні 1941 р., мав у своєму складі 80 чол. і ділився на чотири бойові групи, які очолювали командири і політкерівники А. Конопелько, І. Кошарний, Остапенко, Сорока, Г. Коньков,

¹ Харківський облпартархів, ф. 84, оп. 1, спр. 88, арк. 11; ф. 2, оп. 31, спр. 2, арк. 43, 47.

² Взмик у 1942—1943 р. І. Г. Мойсеев і група бійців, яку він очолював, загинули в нерівній бою з ворогом у районі ст. Лозова.

³ І. В. Гришкін тепер працює в редакції газети «Красная звезда» Чугуївського району.

⁴ С. І. Єременко (рідний брат Маршала Радянського Союзу А. І. Єременка), Г. Л. Маленко, як і багато інших бійців і командирів цього загону, загинули в боях з ворогом у районі Борисполя Київської області у вересні 1941 р.

⁵ Підраховано автором на основі документів АПП КПУ, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 33; Сумського облпартархіву, ф. 4, оп. 3—4, спр. 76, арк. 24.

⁶ АПП КПУ, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 100, 101, 103; фонди Конотопського краєзнавчого музею, спр. 31, арк. 12.

Н. Таратута, Махоня та Лебідь¹. З кількох бойових груп складався Хотинський загін, до якого входили 52 комуністи і комсомольці. Загін очолили секретарі райкому партії Звягін і І. К. Козолуп. Командирами і політкерівниками бойових груп бюро райкому партії затвердило В. Я. Полякова, С. Х. Мойзелева, С. П. Могулу, Ф. М. Шапіренка².

Велику організаторську роботу по створенню партизанських загонів і їх партійно-політичного апарату провели Полтавський, Чернігівський, Ворошиловградський, Сталінський і Київський обкоми КП(б)У. Чернігівський обком партії ще до окупації території області підібрав і направив у партизанські загони 1220 комуністів³. В усіх районах області було створено підпільні райкоми партії і по кілька партизанських загонів, які очолили секретарі райкомів партії або голови райвиконкомів⁴.

Міцне комуністичне підпілля та значний партійний прошарок у партизанських загонах існували і в інших областях республіки. Так, у Сталінській області для підпільної роботи залишено 2847 і в партизанських загонах — 1843 комуністи⁵. В Київській області в тилу ворога залишено 4370 комуністів, в тому числі 2734 чол. для підпільної і 1636 — для партизанської діяльності⁶. Значну частину особового складу партизанських загонів, створених у Донбасі, на Київщині, Миколаївщині та інших областях, також становили комуністи. В Сталінській області, наприклад, комуністів було 43,7% всього особового складу загонів⁷. У загоні, створеному з партійного і радянського активу м. Слов'янська (командир — член партії з 1917 р., партизан громадянської війни М. Л. Карнаух, комісар — колишній зав. відділом міськкому партії М. С. Ходаков), налічувалось 210 партизанів, в тому числі 108 комуністів і 38 комсомольців⁸. Як і багато інших загонів Ворошиловградської області, цей загін також складався з бойових груп, очолюваних командирами і політкерівниками⁹.

Всього з початку війни по жовтень 1941 р. на Україні підібрано і залишено в тилу ворога 40 216 комуністів¹⁰, що становило більше 7,5% партійної організації республіки¹¹, в тому числі 26 473 чол. для підпільної роботи і 13 743 — для дій у партизанських загонах¹². За цей же час створено, залишено або ж перекинуто в тил ворога 883 партизанських загони (27 736 чол.)¹³. Всього для партизансько-диверсійних дій було підібрано і залишено 33 350 чол., в тому числі близько 16 тис. комуністів. Крім цього, значна частина керівників партійного підпілля, а подекуди цілі партійні організації (близько 3,5—4 тис. чол.) були в партизанських загонах. Таким чином, у перших загонах України діяло не менш 20 тис. комуністів, що становило близько 60% їх особового складу. За уточненими даними, в перші партизанські загони України всту-

¹ АІП КПУ, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 259.

² Там же, арк. 354, 360, 361.

³ Там же, спр. 124, арк. 149.

⁴ Там же, спр. 123, арк. 16, 239, 248, 260, 278, 290.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 9а, спр. 52, арк. 13.

⁶ Там же.

⁷ Донецький облпартархів, ф. 24, оп. 6, спр. 1, арк. 41, спр. 5, арк. 10.

⁸ Там же, спр. 54, арк. 3; «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 153.

⁹ АІП КПУ, ф. 1, оп. 9, спр. 1, арк. 6—7; В. Ф. Белявцев. Донецкие мстители. Донецк. книжн. изд-во, 1962, стор. 8—9.

¹⁰ АІП КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 52, арк. 13.

¹¹ Підраховано автором на підставі документів АІП КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 52 і Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1961, стор. 485.

¹² АІП КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 52, арк. 13.

¹³ Там же, арк. 16.

пило понад 10 тис. комсомольців¹. Отже, партійно-комсомольський прошарок у перших загонах України становив не менше 85% їх особового складу.

Підпільні партійні органи підіймали трудящих України на боротьбу з ворогом і спрямовували діяльність партизанів. «23 підпільних обкомів, 685 міськкомів і райкомів партії, більш чотирьох тисяч підпільних партійних організацій,— говорив Л. І. Брежнев,— це та сила, яка згуртувала український народ у великій боротьбі за свободу»². Вони керували діяльністю загонів через первинні парторганізації загонів на чолі з комісарами. Парторганізації в загонах створилися майже одночасно з організацією і початком діяльності загонів. Організаційно вони оформлялися на загальних партійних зборах під безпосереднім керівництвом комісарів. Так, 29 липня 1941 р. відбулися організаційні партійні збори 2-го Харківського загону, що діяв на Київщині. Обговоривши доповідь комісара загону А. І. Брауде «Про становище на фронтах і завдання комуністів загону», партійні збори прийняли рішення, спрямоване на підвищення ролі комуністів у виконанні бойових завдань та зміцненні дисципліни, і обрали політкерівника взводу С. І. Єременка секретарем партійної організації загону³. В листопаді 1941 р. організаційне оформлення партійних організацій в усіх загонах Харківщини було завершено⁴.

Організаційне згуртування комуністів у міцні монолітні колективи відбувалося в загонах Полтавської, Сумської, Чернігівської, Сталінської та інших областей. У загонах, де було не менше 15 членів партії, обиралися партійні бюро, в інших, де було не менше трьох членів партії, обиралися секретарі парторганізацій і їх заступники. Так, на організаційних зборах Глухівського загону Сумської області, що налічував понад 20 комуністів, на початку вересня 1941 р. обрано бюро в складі 5 чоловік (секретар П. П. Шульга). В жовтні—грудні 1941 р. обрано партбюро в 2-му Глухівському (секретар т. Опенько), Кролевецькому (секретар П. С. Дорошенко), Конотопському (секретар С. Н. Китович) загонах, а також у загонах Лебединського, Хільчанського та інших районів Сумської області.

Перші партизанські загони України мали повнокровні партійні організації. Міцні партійні організації створилися в усіх партизанських загонах Чернігівщини, а в обласному загоні — в усіх ротах, де об'єднувалось 100 комуністів⁵. На 10 квітня 1942 р. парторганізація цього загону, який став об'єднаним, налічувала 240 комуністів і 105 комсомольців. Серед комуністів були чотири секретарі обкому КП(б)У, 13 секретарів міськкомів і райкомів партії, п'ять членів бюро обкому партії, 19 депутатів облвиконкому, два секретарі райкомів комсомолу тощо⁶. Цей загін очолили перший секретар обкому партії А. Федоров і член бюро обкому В. Єременко. Коли влітку 1942 р. створилося партизанське з'єднання, в усіх загонах, що ввійшли до нього, були ство-

¹ В. Д. Яценко. Комсомол України — бойовий помічник Комуністичної партії в організації і розгортанні партизанського руху. Канд. дис., Харківськ. держ. унів., 1964, стор. 38, 39.

² Л. І. Брежнев. Промова на урочистому засіданні Київського міськкому КПУ і міськради депутатів трудящих, присвяченому врученню м. Києву медалі «Золота зірка». Газ. «Правда», 24 жовтня 1965 р.

³ Особисті спогади колишнього командира 2-го Харківського загону К. К. І. Ша-тохіна, стор. 3.

⁴ АПП КПУ, ф. 57, Колекція документів Великої Вітчизняної війни, № 74 за 1966 р., арк. 14—16.

⁵ М. Попудренко. Щоденник. Держвидав УРСР, К., 1949, стор. 9, 80—81.

⁶ АПП КПУ, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 80—81.

рені первинні, а в ротах — ротні (низові) парторганізації¹. Діяльність парторганізацій загонів спрямовував Холмський підпільний райком КП(б)У, що діяв у з'єднанні². Чернігівський підпільний обком партії, який також перебував у з'єднанні, здійснював керівництво партійним підпіллям і партійно-політичним апаратом усіх загонів області³.

Партійно-політичний апарат створювався не тільки в організованих ще до окупації загонах, але й у тих, що виникали на окупованій території з ініціативи партійних органів і окремих радянських патріотів. Так, влітку 1942 р. патріоти-підпільники м. Славути на Кам'янець-Подільщині створили невеликий загін. Як тільки в нього вступило 9 комуністів, що втекли з Славутського табору військовополонених, 16 грудня 1942 р. вони зібралися і, обміркувавши свої завдання, обрали секретарем парторганізації І. В. Кузовкова. Рішенням цих же зборів загонів було присвоєно ім'я організатора і керівника славутського підпілля лікаря-патріота І. І. Михайлова⁴. Пізніше, в лютому 1943 р., коли комуністи загону ознайомилися з структурою партполітапарату партизанського з'єднання О. Сабурова, І. В. Кузовков став комісаром загону, а в роті були призначені політкерівники⁵.

Таких же заходів до створення партійних організацій і політапарату вживалося в загонах Житомирщини⁶, Миколаївщини⁷, Чернігівщини⁸, Одещини⁹ та ін. Все це свідчить про те, що комуністи, які з тих чи інших причин опинилися у ворожому тилу, організовувалися і згуртовували патріотів на боротьбу з ворогом.

Зміцнення партійно-політичного апарату відбувалося шляхом організації навчання комісарів, політкерівників і всіх комуністів загонів. Вони проходили військову підготовку одночасно з командирами загонів і підрозділів у спецшколах та на курсах. Навчанням у республіканській спецшколі в Пуші-Водиці, спецшколах і курсах, створених у липні—жовтні 1941 р. при восьми обкомах партії, було охоплено близько 7000 командирів, комісарів, політкерівників і значну частину партизанів¹⁰. Крім того, політпрацівники разом з командирами навчалися безпосередньо в загонах¹¹.

Масове розгортання партизанського руху, зумовлене перемогою Червоної Армії під Москвою і посиленням діяльності комуністичного підпілля, вимагало все більших масштабів підготовки кваліфікованих кадрів. З цією метою в кінці 1942 р. було організовано у радянському тилу спеціальну партизанську школу, близько 78% слухачів якої становили комуністи і комсомольці¹². Ця школа, що з весни 1943 р. стала називатися спецшколою УШПР, підготувала 3344 висококваліфікованих, відданих Батьківщині командирів, комісарів загонів і політ-

¹ Фонди Київського Державного історичного музею, інв. № ПМУ д/627.

² АПП КПУ, ф. 64, оп. 1, спр. 24, арк. 6.

³ У безлісних районах республіки, особливо в перший період Великої Вітчизняної війни, створювалися підпільно-партизанські і підпільно-диверсійні групи, основою яких були комуністи і комсомольці. В тих групах, де було три і більше членів партії, створювалися первинні партійні організації.

⁴ АПП КПУ, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 78, 499, 500.

⁵ Там же, арк. 329.

⁶ АПП КПУ, оп. 1, спр. 3, арк. 102; З. А. Богатырь. В тылу врага. М., 1963, стор. 22, 23.

⁷ Миколаївський облпартархів, ф. 7, оп. 89, спр. 120, арк. 114.

⁸ Чернігівський облпартархів, ф. 239, оп. 5, спр. 7, арк. 203.

⁹ Одеський облпартархів, ф. 11, оп. 45, спр. 1, арк. 63, 72.

¹⁰ Підраховано автором на основі документів АПП КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 259, арк. 15—16; оп. 9, спр. 115, арк. 96; спр. 100; арк. 30; спр. 94, арк. 9—10.

¹¹ АПП КПУ, ф. 1, оп. 9, спр. 123, арк. 61—62.

¹² Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, стор. 228.

керівників підрозділів, в тому числі 67 редакторів газет, 32 літпрацівників та інших спеціалістів¹.

Діяльність комісарів партизанських загонів і керованих ними парторганізацій уже під час організаційного становлення партизанського руху підтвердила мудрі слова В. І. Леніна про те, що «коли мільйони трудящих об'єднуються, як один, йдучи за кращими людьми свого класу, — тоді перемога забезпечена»².

У винятково тяжких умовах першого періоду Вітчизняної війни комісари загонів, спираючись на партійні організації, в тісному контакті з командирами відіграли вирішальну роль у бойовому згуртуванні партизанських загонів. Вони наполегливо боролися за зміцнення дисципліни, незмінно подавали особистий приклад стійкості і мужності у боротьбі з ворогом, здійснювали партійний вплив на всю діяльність загонів. Так, у листопаді 1941 р., коли серед партизанів Путивльського загону з'явилися настрої зневіри в свої сили, а деякі навіть залишили загін, комісар С. В. Руднев зібрав особовий склад, роз'яснив причини тимчасових поразок Червоної Армії, доповів про перспективи партизанської боротьби і висловив особисту готовність до кінця виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною. «Йдеться про життя і смерть нашої держави. Я разом з своїм сином і з вами по волі партії залишився в ворожому тилу, щоб усіма способами знищувати німецьких окупантів, захищати волю і незалежність моєї соціалістичної Вітчизни, і цей священний обов'язок... я буду виконувати до кінця, поки вистачить моїх сил. Я з сином нікуди не піду»³. Комісара активно підтримали комуністи Г. Я. Базима, Я. Г. Панін, М. В. Покровський та інші. Палке більшовицьке слово комісара і його особистий приклад, підтримані комуністами загону, поєднані з вимогами командира, зробили рішучий вплив на особовий склад. Пройшло небагато часу і Путивльський загін став не тільки прикладом для інших, а й основним ядром одного з найактивніших бойових з'єднань України. Тепер партизани не тільки не хотіли розходитись по домівках, а, навпаки, шукали зустрічі з ворогом⁴.

Там, де не було міцного партійного керівництва, партизанські загони розпадались. Так, Золочівський партизанський загін Полтавської області провів кілька успішних бойових операцій. Але, зустрівшись з труднощами і не маючи міцного партійного ядра, розпався. А коли в лютому 1942 р. золочівські комуністи тт. Попов, Ніколаєв, Соловйов створили антифашистську групу, партизани вступили до неї, і вона стала ядром створеного потім боездатного загону⁵.

До осені 1942 р. у будівництві партійно-політичного апарату траплялися недоліки. В партизанських загонах деяких областей, особливо західних, партійні організації не були створені. У Ровенській області, наприклад, у всіх партизанських загонах (їх було більше 10), за винятком загону Д. Медведєва, комісарів і політкерівників не було. Хоча в більшості загонів були комуністи й комсомольці, але партійних і комсомольських організацій не існувало. Командири деяких загонів, висуваючи на перший план бойову діяльність, мало приділяли уваги вихованню особового складу. Такі загони виявляли недостатню бойову і політичну активність⁶. Незважаючи на те, що партизанський рух на

¹ Фонди Київського історичного державного музею, інв. № МПУ д/590; Партизанские были. Госполитиздат, М., 1965, стор. 96.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 396.

³ АПП КПУ, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁴ Там же, арк. 51.

⁵ АПП КПУ, ф. 1, сп. 9, спр. 94, арк. 53.

⁶ АПП КПУ, ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 27; Л. С. Кизя. Народні месники. Львів, 1960, стор. 62.

цей час став масовим, рівень його не відповідав вимогам і обставинам, що склалися на фронтах Вітчизняної війни. Влітку і восени 1942 р., коли Червона Армія вела тяжкі оборонні бої на підступах до Сталінграда і на Північному Кавказі, партизанський рух ставав одним з вирішальних факторів перемоги над ворогом. У цей час партія і Радянський уряд здійснили ряд заходів щодо посилення партійного керівництва партизанським рухом, особливо на Україні, де пролягали найважливіші комунікації ворога. Велике значення в цьому відношенні мало створення влітку 1942 р. Українського штабу партизанського руху, а також нелегального ЦК КП(б)У. Створений у жовтні 1942 р. як оперативний орган ЦК КПУ, нелегальний ЦК у грудні 1942 р. обговорив питання про роботу підпільних організацій республіки. Він вказав на необхідність створити міцні парторганізації у кожній області, районі, в кожному партизанському загоні¹. Лише за допомогою широкої мережі досить міцних організаційно й ідейно підпільних парторганізацій і парторганізацій загонів партія діставала змогу охопити своїм впливом населення і народних месників і підняти їх бойову активність.

Важливу роль в організаційному зміцненні партійно-політичного апарату партизанських формувань України, в удосконаленні його структури, форм і методів роботи відіграли партійні конференції, що відбулися майже в усіх з'єднаннях восени 1942 р. Обговоривши доповіді про завдання комуністів з'єднань і прийнявши відповідні рішення, конференції обрали партійні бюро з'єднань². На зборах первинних партійних і комсомольських організацій загонів були обрані партійні і комсомольські бюро, а в ротах — секретарі партійних і комсомольських організацій³. Восени і взимку 1942 р. в зв'язку з ліквідацією інституту військових комісарів у Радянських Збройних Силах почалось його скасування і в деяких загонах. Але, зважаючи на дуже складні умови боротьби в тилу ворога і зростаючі завдання, ЦК ВКП(б) у січні 1943 р. дав вказівки зберегти і зміцнити інститут комісарів у партизанських загонах і з'єднаннях⁴.

Велике значення у зміцненні партійно-політичного апарату партизанських формувань мали рішення й рекомендації наради нелегального ЦК КП(б)У разом з командирами і комісарами великих партизанських з'єднань, що відбулася 28—29 травня 1943 р. в розташуванні з'єднання О. Сабурова. Ця нарада узагальнила досвід партійно-політичної роботи в загонах і вказала на особливо важливу роль комісарів як керівників і організаторів усієї партійно-політичної роботи серед партизанів і населення. За рекомендацією наради в усіх партизанських з'єднаннях України була встановлена єдина структура партійних організацій у відповідності з існуючою на той час структурою у військових частинах Червоної Армії:⁵

а) партійна організація роти, б) бюро первинної парторганізації загону, в) партійна комісія з'єднання⁶. Встановлювалася також і єдина

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, стор. 448.

² АПП КПУ, ф. 64, оп. 1, спр. 24, арк. 1, ф. 1, оп. 9в, спр. 21, арк. 147.

³ АПП КПУ, ф. 7, оп. 10, спр. 100, арк. 13—14; ф. 1, оп. 9в, спр. 21, арк. 14.

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, стор. 448.

⁵ Починаючи з 1934 р., первинні парторганізації створювалися в окремих військових частинах (полк, окремих батальйон), в ротах — низові, що склалися з партгруп. З літа 1943 р. структура армійських партійних організацій була реорганізована. Партбюро полків стали працювати на правах комітетів, у батальйонах — первинні парторганізації, в ротах — ротні.

⁶ У другій половині 1943 р. парткомісії з'єднань були перетворені на партійні комітети.

структура комсомольських організацій: а) комсомольська організація роти, б) бюро первинної комсомольської організації загону, в) комітет комсомолу з'єднання і помічник комісара по комсомолу¹.

Комісари загонів, за рідким винятком, одночасно були й секретарями підпільних райкомів КП(б)У. Секретар комсомольської організації загону постійної дислокації виконував і обов'язки секретаря підпільного райкому ЛКСМУ; а комітет комсомолу з'єднання постійної дислокації — обов'язки підпільного обкому ЛКСМУ. В рейдовому з'єднанні уповноважений. ЦК ЛКСМУ був помічником комісара по комсомольській роботі. І хоч він не був секретарем підпільного обкому комсомолу, його функції поширювалися на ті області, де проходило з'єднання².

Таке поєднання діяльності партійно-політичного апарату загонів і з'єднань і комуністичного підпілля сприяло посиленню партійно-політичної роботи серед народних месників, їх зв'язків з населенням, координації всіх форм народної боротьби, надавало їм максимальної організованості й цілеспрямованості. Нарада нелегального ЦК КП(б)У також рекомендувала запровадити такий же порядок прийому в партію партизанів, як у військових частинах армії і флоту³. Це забезпечило приплив у партію партизанів, що найбільш відзначилися в боях, і сприяло організаційному зміцненню партійних організацій. Уже на початку 1944 р. парторганізації загонів і з'єднань республіки прийняли до партії 4660 відданих, сміливих і мужніх партизанів, серед них — понад 3000 комсомольців⁴.

Заходи ЦК КП(б)У і робота парторганізацій по здійсненню їх дали позитивні наслідки. Уже на кінець літа 1943 р., незважаючи на масовий приплив у партизанські загони нового поповнення і значні втрати комуністів у боях, партійний прошарок серед партизанів помітно зріс. На 25 серпня 1943 р. лише у 18 з'єднаннях і 42 окремих загонах налічувалось понад 5 тис. комуністів, що становило 20% їх особового складу⁵. Зростання партійних лав дозволило перенести центр партійно-політичної роботи безпосередньо в роту, де здійснювалось навчання і виховання партизанів.

Важливим джерелом поповнення кадрів комісарів та політкерівників було висування комуністів, що пройшли сувору школу підпільно-партизанської боротьби, вирости й загартувалися на практичній партійній роботі.

Велику роль у поширенні військово-політичних знань, узагальненні досвіду бойової і політичної роботи відіграли семінари, інструктивні наради, а також звіти командирів, комісарів і політкерівників з питань бойової діяльності і партійно-політичної роботи на засіданнях бюро і партійних комітетів. Бюро Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії, наприклад, тільки в серпні 1943 р. на своєму засіданні заслухало дві доповіді: про особові рахунки партизанів і про партійно-політичну роботу та бойову готовність загону «За Батьківщину»⁶. У з'єднанні С. Олексенка тільки з вересня 1943 по травень 1944 р. проведено понад

¹ АПП КПУ, ф. 62, оп. 11, спр. 3, арк. 166.

² АПП КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 123, арк. 44—45.

³ Рішеннями ЦК ВКП(б) від 19 серпня і 9 грудня 1941 р. встановлено нові умови прийому в партію в діючих частинах Червоної Армії, за якими воїни, що особливо відзначилися в боях, приймалися до партії за рекомендаціями трьох членів партії з річним партійним стажем, які знають рекомендованого не менше року. Встановлювався тримісячний кандидатський стаж.

⁴ АПП КПУ, ф. 1, оп. 9а, спр. 123, арк. 53.

⁵ Там же, спр. 52, арк. 230—239.

⁶ АПП КПУ, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 253—254.

10 семінарів з комісарами, секретарями парторганізацій загонів і політкерівниками підрозділів з питань партійно-політичної роботи.

З удосконаленням і розгортанням політико-виховної роботи партійно-політичним апаратом загонів і з'єднань зростав партійний вплив на населення та партизанів, ширились лави народних месників, посилювалась їх бойова активність. Влітку і восени 1943 р. партизанський рух на Україні досяг найвищого піднесення, а бойова діяльність партизанів — найвищої активності.

Таким чином, інститут комісарів і політкерівників найповніше забезпечував партійне керівництво партизанським рухом. Створення і зміцнення партапарату партизанських формувань дало змогу охопити партійним впливом всю велику армію народних месників, згуртувати її в єдиний моноліт, що героїчно захищав великі завоювання Жовтня. Структура партійно-політичного апарату залежала від організаційної будови партизанських загонів.

Небачений розмах партизанського руху на Україні, як і в інших тимчасово окупованих районах нашої Вітчизни, його висока організованість і ефективність були результатом великої організаторської та ідейно-виховної діяльності партії в тилу ворога, яка стала можливою завдяки створенню широкої мережі комуністичного підпілля і партійно-політичного апарату партизанських формувань.

РОЛЬ «ПРАВДЫ» В РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ ПРОВІДНИХ ГАЛУЗЕЙ ВОЄННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У СІЧНІ—КВІТНІ 1943 року.

М. І. Аронов

Серед численних засобів, за допомогою яких КПРС розгорнула гігантську роботу по організації соціалістичного змагання робітників воєнної індустрії в роки Великої Вітчизняної війни, неоціненне значення мала радянсько-партійна преса і її флагман — газета «Правда» — колективний пропагандист, агітатор і організатор мас.

Питанням боротьби «Правды» за розвиток соціалістичного змагання під час війни присвячено кандидатські дисертації І. М. Лихоманова, А. Н. Ерьоміна, А. П. Клебанова, Н. Г. Нефьодова, Д. А. Метелиці та ін.¹

У перших двох працях йдеться тільки про початковий період війни, а в третій досліджується останній її етап. Переважна частина дисертації Н. Г. Нефьодова присвячена лише першому періоду Великої Вітчизняної війни. Д. А. Метелиця показав роль «Правды» у розвитку провідних галузей промисловості переважно на завершальному етапі війни.

У цій статті робиться спроба висвітлити деякі питання діяльності газети «Правда» по дальшому розвитку Всесоюзного соціалістичного змагання трудівників провідних авіаційних, танкових і артилерійських заводів країни в січні—квітні 1943 року.

На початок 1943 р. КПРС мала значний досвід організації і керівництва соцзмаганням і велику кількість перевірених на практиці форм, які набули широкого розповсюдження в промисловості протягом першого періоду Великої Вітчизняної війни. Однак у період корінного перелому Всесоюзне соціалістичне змагання характеризувалось рядом особливостей і насамперед великою масовістю. У соцзмагання включались мільйони новаків, особливо в Середній Азії і Казахстані, які дістали виробничу кваліфікацію і покликані все більше й більше виробляти фронтвої продукції. Характерною рисою соцзмагання цього періоду було також те, що воно мало на меті забезпечити дальше поліпшення якості вироблюваної продукції, зниження собівартості шляхом раціональнішої організації виробництва. Важливою особливістю соцзмаган-

¹ М. И. Лихоманов. «Правда» в борьбе за мобилизацию советского народа на помощь фронту в первый период Великой Отечественной войны. Див.: Вестник ЛГУ, 1958, № 8, стор. 77—79; А. И. Еремин. Роль газеты «Правда» в борьбе Коммунистической партии за мобилизацию рабочего класса на отпор врагу в первый период Великой Отечественной войны (1941 июнь—ноябрь 1942), Автореферат кандидатской диссертации. М., 1956 (Академия Общественных наук при ЦК КПСС); А. П. Клебанов. Роль газеты «Правда» в дальшому розгортанні Всесоюзного соціалістичного змагання робітничого класу в 1944—1945 рр. Див.: Вісник Львівського держуніверситету, 1961, № 20, стор. 5—15; Д. А. Метелиця. Роль газеты «Правда» в борьбе партии за дальнейшее развитие ведущих отраслей промышленности в годы Великой Отечественной войны (1943—май 1945 гг.). Автореферат кандидатской диссертации. Харьков, 1966.

ня в 1943 р. було масове залучення до лав тих, що змагались, сотень тисяч різноробочих, які своєю працею сприяли успішній роботі на виробництві висококваліфікованим трудівникам.

Різноманітними були форми соцзмагання в 1943 році. Робітники змагались за звання «Відмінника виробництва» під девізом: «Відмінник виробництва той, хто виконує і перевиконує завдання при відмінній якості продукції»¹. У вирішальний період війни на заводі імені Комінтерну виник рух швидкісників-ремесників. Їх приклад наслідувало багато робітників танкових заводів країни². Однією з форм соціалістичного змагання робітників військової індустрії стали стахановські школи.

Такі школи мали на меті озброїти робітників знаннями і тим самим добитися вищих виробничих показників.

Центральний орган Комуністичної партії газета «Правда» була вірним помічником ЦК ВКП(б) у дальшому розвитку соцзмагання робітників воєнних заводів, щоб прискорити повний і остаточний розгром ворога. Тільки в першому півріччі 1943 р. «Правда» опублікувала 30 передових статей, 16 добірок, понад 120 листів з цих питань.

Величезне значення мала публікація «Правдою» матеріалів, присвячених питанням соціалістичного змагання робітників важкої і воєнної індустрії.

5 січня 1943 р. «Правда» надрукувала листа Голові ДКО від працівників артилерійського заводу, де директором був А. І. Биховський, які виступили зачинателями соціалістичного змагання на честь 25 роковин Червоної Армії³. Вони обіцяли до 23 лютого 1943 р. дати понад план продукції на 10 полків і закликали через «Правду» всі підприємства країни розгорнути Всесоюзне соціалістичне змагання на честь ювілею Червоної Армії⁴.

Надаючи величезного значення ініціативі зброярів, «Правда» у передовій статті «Новий вияв піклування про Червону Армію» роз'яснювала зміст і цінність заклику артилерійського заводу. Перед партійними органами газета поставила бойове завдання: «Пропозиція колективу артилерійського заводу має бути доведена до кожного робітника, службовця, інженера не тільки промисловості озброєння, але й усіх підприємств країни»⁵.

Газета висловила впевненість, що оперативна робота місцевих партійних організацій щодо підтримки ініціативи колективу артилерійського заводу відіграє вирішальну роль у збільшенні потоку фронтової продукції, посиленні наступальної мощі Червоної Армії. У передовиці «Нові удари по ворогу»⁶ «Правда» сповіщала, що заклик зброярів підхоплений багатьма підприємствами країни і викликав нову хвилю трудового піднесення.

У ці дні «Правда» на своїх сторінках вела спеціальний розділ, де друкувались матеріали, що розповідали, як партійні та профспілкові організації найбільших воєнних підприємств обговорювали ініціативу

¹ Центральний Партійний Архів Інституту марксизму-ленінізму (ЦПА ІМЛ), ф. 17, оп. 431, спр. 2426, арк. 158.

² Центральний Державний Архів Жовтневої Революції (ЦДАЖР), ф. 5451, оп. 25, спр. 314/1, арк. 9.

³ Колектив цього підприємства став у 1942 р. ініціатором Всесоюзного змагання робітників промисловості, що виробляла озброєння. Внаслідок самовідданої праці трудівники заводу збільшили випуск гармат у порівнянні з довоєнним періодом більш, ніж у 10 разів.

⁴ Газ. «Правда», 5 січня 1943 р.

⁵ Там же.

⁶ Газ. «Правда», 6 січня 1943 р.

зброярів і розробляли практичні заходи щодо організації змагання на честь 25-х роковин Червоної Армії¹.

Систематичні виступи «Правды» ще більш привертали увагу місцевих партійних органів до питань соціалістичного змагання. Керуючись матеріалами «Правды», парторганізації вирішили: 1) На відзнаку 25-річчя Червоної Армії провести місячник додаткової допомоги героїчним фронтовикам з 25/I по 25/II 1943 г. 2) Основним завданням проведення місячника на честь ювілею вважати: дострокове виконання двомісячної програми кожним підприємством, цехом, дільницею, окремим робітником².

В основу роботи деяких парторганізацій була покладена передова стаття «Правды» від 5 січня 1943 р. «Новий вияв народного піклування про Червону Армію». Пленум ухвалив: «Розгорнути соціалістичне змагання на честь 25-х роковин героїчної Червоної Армії, достроково, до 25.II 1943 р. виконати двомісячний план кожним виробництвом»³. «Правда» не обмежувалась друкуванням звернення колективу артилерійського заводу, вона розповідала, як колективи трудящих одноставно підтримували почин зброярів. У наступних номерах у передових статтях, добірках, авторських матеріалах «Правда» інформувала читача про те, як змагання на честь ювілею Червоної Армії охопило сотні воєнних заводів, що палко підтримали зброярів. Завод № 92 зобов'язався виконати програму січня і лютого достроково і видати понад план дивізійних гармат для 10 полків і гармат для трьох танкових бригад. Робітники заводу вирішили боротися за те, щоб випустити понад план 10% бойової техніки. Завод, де директором А. Терещенко, зобов'язався збільшити випуск бойової продукції у п'ять разів, понадпланові гармати для 12 полків зобов'язався дати інший завод.

У спеціально відведеному розділі під рубрикою «Назустріч 25-м роковинам Червоної Армії» «Правда» вміщала багато матеріалів*, у яких висвітлювався хід бойового змагання зброярів, танкобудівників, працівників провідних авіаційних заводів, що прагнули своєю працею посилити допомогу фронту. Ось один з характерних прикладів.

До пізньої ночі точилася ділова розмова на розширеному засіданні парткому заводу, де директором був М. Жезлов. Парторг ЦК ВКП(б) Г. Стоянцев і голова завкому В. Устинов розповіли, що протягом 10, 11 і 12 січня на цехових зборах і нічних змінах робітники були ознайомлені з листом зброярів та іншими матеріалами «Правды». На мітингах моторобудівників вирішили підтримати ініціативу колективу заводу № 172 і внести свій вклад у посилення моці Червоної Армії. 13 січня на загальнозаводському мітингу було ухвалено: звернутися через газету «Правда» з листом до Голови ДКО, в якому викласти зобов'язання колективу заводу. 18 січня 1943 р. країна і фронт дізналися з «Правды», що цей багатотисячний колектив, бажаючи посилити допомогу Червоній Армії, зобов'язався до 25-х її роковин перевиконати встановлений ДКО графік і дати понад план літаків на шість ескадрилій. Завод також підтримав ініціативу зброярів і зобов'язався: 1) виконати програму січня і лютого до 23 лютого; 2) оснастити заводською продукцією за свій рахунок 50 літаків⁵.

¹ Газ. «Правда», 7, 8, 10, 15, 23, 25 січня 1943 р.

² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 43, спр. 1067, арк. 101.

³ Там же, спр. 814, арк. 7.

⁴ Газ. «Правда», 7 січня 1943 р.

* Таких матеріалів за січень «Правда» надрукувала понад 30.

⁵ Газ. «Правда», 18 січня 1943 р.

У досягненні масовості змагання і підвищенні продуктивності праці велике значення мала передова стаття «Правды» «Чи все я зробив для фронту?»¹. Кожен її абзац, фраза, слово збуджували в радянських людях почуття патріотичного обов'язку, високу відповідальність перед країною, віру в правоту свого святого діла. Кожен радянський трудівник, підкреслювала газета, повинен ще з суворішою вимогливістю зажадати від себе: «Треба ще більше, ще краще, ще швидше працювати для фронту, треба ще більше виробляти руди, сталі, хліба, гармат, гвинтівок, танків, літаків. У цьому — запорука перемоги над ворогом»².

Кожен заклик «Правды» радянські люди сприймали як звернення партії, її наказ трудівникам тилу: «Кожен день повинен бути новим кроком на шляху до збільшення допомоги Червоній Армії»³.

Не тільки окремі заводи, але й працівники цілих галузей оборонної промисловості зобов'язувались дати понадпланову бойову продукцію до ювілею Червоної Армії. «Правда» розповіла, як танкобудівники обіцяли збудувати спільними зусиллями всіх заводів понад план танковий корпус «Радянський танкобудівник». Працівники авіаційної промисловості сповістили в «Правду», що зобов'язуються випустити до ювілею понад план дивізію винищувальних літаків, стільки ж штурмовиків і полк далекобомбардувальних літаків⁴. Вся ця могутня армада будувалася на кошти, зібрані з особистих заощаджень радянських патріотів. Ці два зобов'язання були красномовним виявленням радянського патріотизму працівниками провідних воєнних заводів, які набирали сил і були здатні не тільки виконати, але й перевиконати відповідальні державні завдання.

7 лютого «Правда» опублікувала підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання за січень 1943 р. в авіаційній та артилерійській промисловості. Вони стали яскравим доказом того, що усвідомлення обов'язку перед фронтом породило небачене трудове піднесення серед працівників оборонних підприємств, яке виявилось у гігантському розмаху Всесоюзного соцзмагання. Кращі колективи авіапрому, керовані Г. Белянським, А. Марочкіним, М. Лукіним, С. Березіним, К. Дикарьовим, В. Морозовим, заводи Наркомату озброєння, де директорами А. Елян, В. Іванов, Г. Бутузов, І. Котляр, заводи мінометного озброєння, де директорами В. Клімов та В. Вашньов, були удостоєні почесних Червоних прапорів ДКО і ЦК партії. «Правда» високо оцінила трудовий подвиг передових колективів, що добилися, незважаючи на труднощі воєнного часу, великих успіхів у соцзмаганні за розширення допомоги фронту. Газета закликала трудівників радянського тилу рівнятися на ці підприємства, ще більше посилювати допомогу Червоній Армії. Звертаючись до робітників воєнних заводів, «Правда» закликала їх поліпшувати якість продукції. Успіх у розв'язанні цього важливого завдання залежав у першу чергу від найсуворішого обліку та контролю за витрачанням матеріалів до найсуворішої економії у всьому.

На вирішальному етапі війни першочерговим завданням у соцзмаганні було: *добитися максимальної економії сировини, матеріалів, устаткування, електроенергії, інструменту, робочого часу*. «Правда» невідступно виховувала працівників радянського тилу в дусі ощадливості, дбайливого витрачання народного добра, закликала вишукувати нові шляхи економії державних коштів. Газета присвятила багато передових, кореспонденцій, авторських і редакційних матеріалів питанням

¹ Газ. «Правда», 25 січня 1943 р.

² Газ. «Правда», 30 січня 1943 р.

³ Там же.

⁴ Там же.

економіки. Ось деякі з них: «Зекономили 650 тонн вугілля»¹, «6,5 млн. карбованців економії»², «Джерела економії електроенергії»³ тощо. В цих і багатьох інших матеріалах «Правда» наполегливо підкреслювала думку про те, що питання економії набувають у воєнний час вирішального значення, особливо в процесі розв'язання великих і складних завдань, які партія поставила перед трудівниками радянського тилу в 1943 році⁴. «Правда» вказала шляхи і засоби досягнення економії. Вони полягали в зниженні норм витрачання матеріалів, у бережливому ставленні до майна, сировини, палива, заміні гостродефіцитних матеріалів недефіцитними. Регулярні виступи «Правды» знайшли всенародну підтримку і палке схвалення. Так, робітники ковальського цеху № 2 (секретар партбюро В. Каримов) танкового заводу, вивчивши передову статтю «Правды» від 7 лютого 1943 р. «Всі сили тилу для перемоги над ворогом!» ділом відповіли на заклик Центрального органу партії. 10 лютого вони звернулись через заводську газету до всього багатотисячного колективу заводу з пропозицією розгорнути соцзмагання за економію металу. Заводський партійний комітет схвалив цю ініціативу і зобов'язав керівництво цехів обговорити вказану передову статтю «Правды» і листа ковалів, взявши конкретні зобов'язання по економії дефіцитних матеріалів⁵.

Керівні партійні органи великих промислових центрів країни, обговорюючи проблеми економії, часто в своїх рішеннях посилалися на матеріали «Правды». Зобов'язали секретарів партійних організацій заводів обговорити на партійних зборах передову «Правды» від 7 лютого 1943 року і вжити дієвих заходів щодо економії і контролю за витрачанням матеріалів⁶.

Боротьба за економію народного майна в період корінного перелому увінчалася великим успіхом. Тільки за січень 1943 р. сотні воєнних заводів за рахунок зекономлених коштів і матеріалів виготовили велику кількість фронтової продукції. Колектив заводу (директор А. Васюрін) відправив на фронт на 1 млн. 945 тис. крб. бойових машин, виготовлених із зекономлених матеріалів. Трудівники заводу (директор Б. Шляхов) виробили із зекономленої сировини фронтової продукції на 1,5 млн. крб.

Внаслідок досягнутої в країні економії в 1943 р. різко зросло виробництво оборонної продукції. Середньорічне зростання виробництва літаків збільшилося з 2,1 тис. в 1942 р. до 2,9 тис. в 1943 році. Авіапромисловість у 1943 р. дала фронту близько 35 тис. літаків, або на 37,4% більше, ніж у 1942 р. Середньомісячний випуск бронетанкової техніки в 1943 р. зріс у порівнянні з 1941 р. у 3,7 раза і становив понад 2 тис. танків і самохідних артилерійських установок⁷.

Дуже важливе значення для посилення боротьби робітничого класу за підвищення продуктивності праці мала широка гласність соцзмагання, яка набула широкого розвитку на сторінках «Правды» і місцевих

¹ Газ. «Правда», 14 квітня 1943 р.

² Газ. «Правда», 16 квітня 1943 р.

³ Газ. «Правда», 19 квітня 1943 р.

⁴ Газ. «Правда», 7 лютого 1943 р.

⁵ Челябінський обласний партійний архів (ЧОПА), ф. 124, оп. 124-3, спр. 3, арк. 58.

⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 298, арк. 100.

⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, стор. 167—170.

газет, особливо в 1943 році. За допомогою преси країна і фронт дізнавалися про результати героїчної праці трудівників радянського тилу. Робітники прагнули найвищих виробничих показників. 7 березня «Правда» надрукувала список переможців соцзмагання, що посіли перші місця за підсумками боротьби за достойну зустріч 25-х роковин Червоної Армії. Серед переможців соцзмагання — авіазаводи, де директорами Л. Белянський і С. Агаджанов. Ці колективи дали фронту десятки бойових ескадрилій літаків понад план. Їх удостоєно Червоних прапорів ДКО. Серед заводів Наркомозброєння, як і раніше, попереду йшов ініціатор змагання — завод № 172, заводи, де директорами А. С. Єлян, В. Г. Котляр та ін. Серед танкобудівників — завод, де директором Ю. Е. Максарьов та ін. Таким чином, досягнення воєнних заводів свідчили про те, які великі можливості мав радянський тил, перед яким партія на сторінках «Правды» поставила бойове завдання: «...Всі можливості і резерви тилу цілком і повністю мобілізувати для дальшого посилення допомоги фронту»¹.

Ще не припинився потік листів до «Правды», в яких трудящі сповіщали про виконання своїх високих соцзобов'язань на честь ювілею Червоної Армії, як газета розповідала про новий патріотичний заклик колективу артилерійського заводу № 92 до працівників радянського тилу — ширше розгорнути соцзмагання на честь 1 Травня. Самі ініціатори зобов'язались виконати програму березня—квітня достроково і дати понад план дивізіонних гармат для 12 полків і гармат для чотирьох танкових бригад за рахунок коштів, зібраних із особистих заощаджень².

1 березня «Правда» надрукувала листа Голові ДКО від трудящих м. Куйбишева, в якому вони запропонували робітникам країни почати змагання заводів і фабрик за перевиконання державного плану 1943 р. і створити могутній особливий фонд Головного Командування Червоної Армії. Цим двом важливим документам «Правда» присвятила передову «Нова ініціатива трудящих у тилу»³, в якій дала політичну оцінку патріотичним починанням зброярів і трудящих Куйбишева. Газета зажадала від партійних і державних органів посилити організаторську роботу по мобілізації ресурсів для збільшення допомоги фронту. Щодня сторінки «Правды» були повні повідомлень про те, що почин зброярів і пропозиція куйбишевців підтримані трудівниками всієї країни⁴. В одному з номерів «Правда» сповістила, що трудящі трьох областей Уралу — Свердловської, Челябінської і Пермської відповіли на пропозицію радянських патріотів створенням Особливого Уральського Добровольчого танкового корпусу, повністю озброївши його за рахунок надпланової продукції⁵.

Напружені дні переживала Куйбишевська партійна організація, яка очолила боротьбу трудящих області за виробництво додаткової фронтової продукції. Неоціненну роль у розв'язанні складного комплексу завдань, що постали перед міськкомом і обкомом ВКП(б), відіграли матеріали «Правды», особливо її передові. Так, передова стаття «Всю міць індустрії на допомогу фронту!» була взята за основу постанови Куйбишевського міськкому ВКП(б) «Про керівництво соцзмаганням трудящих фабрик і заводів на честь 1 Травня», в якій вказувались шляхи створення з надпланової продукції особливого фонду Верховного Голов-

¹ Газ. «Правда», 7 березня 1943 р.

² Газ. «Правда», 25 лютого 1943 р.

³ Газ. «Правда», 1 березня 1943 р.

⁴ Газ. «Правда», 1, 3, 5, 8, 11, 14 березня 1943 р.

⁵ Газ. «Правда», 5 березня 1943 р.

нокомандуючого. Головну увагу міськком ВКП(б) звернув на те, щоб наслідки змагання стали надбанням широких мас¹.

Нова ініціатива радянських патріотів викладалась у десятках матеріалів «Правды». Центральний орган крім передових: «Патріотична ініціатива мільйонів»², «Передтравневе соціалістичне змагання»³, «Огляд передових підприємств промисловості»⁴ та ін., в яких закликав радянських трудівників своєю самовідданою працею посилити допомогу Червоній Армії, запровадив на першій полосі новий розділ під заголовком «Передтравневе соціалістичне змагання». Під цією рубрикою друкувались матеріали, що розповідали про особливості передтравневого змагання, яке почалося за два з лишком місяці до свята і проходило під знаком створення могутнього особливого фонду Головнокомандуючого за рахунок перевиконання державних завдань. Тільки за квітень «Правда» надрукувала близько 150 матеріалів, у яких було показано зростання трудового ентузіазму робітників воєнних заводів, які палали бажанням на честь 1 Травня виготовити більше фронтової продукції. В «Правде» від 12 квітня у передтравневій рубриці було надруковано 12 матеріалів, з яких половина присвячувалась виконанню передсвяткових зобов'язань робітниками воєнних заводів.

Нове піднесення соцзмагання забезпечило помітне підвищення продуктивності праці у воєнній промисловості. Протягом року в танковій промисловості вона зросла проти квітня 1942 р. на 38%, в авіаційній — більш, ніж на 30%, у промисловості озброєння — на 15%⁵.

Ці досягнення — результат масовості Всесоюзного соцзмагання, організованого і очоленого Комуністичною партією, результат невтомної пропагандистської, агітаційної і організаторської діяльності фланга партійно-радянської преси — газети «Правда».

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 43, спр. 1092, арк. 58—60.

² Газ. «Правда», 14 березня 1943 р.

³ Газ. «Правда», 18 березня 1943 р.

⁴ Газ. «Правда», 7 травня 1943 р.

⁵ Там же.

**З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
8-го ПІДШИПНИКОВОГО ЗАВОДУ
(1945—1947 рр.)**

В. П. Алексєєнко

Сучасне машинобудування неможливе без підшипників кочення, які в наш час є найбільш масовою і необхідною деталлю в народному господарстві. Підшипники кочення набули найширшого застосування в літакобудуванні, кораблебудуванні, ракетній техніці, в транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні та багатьох інших галузях промисловості. Навіть такий крихтний механізм як годинник не може працювати без підшипників кочення.

Переваги кулі як тіла кочення встановлені ще в сивій давнині. Проте масове застосування шариків, роликів і підшипників кочення почалося лише з середини XIX століття. В 1857 р. в Німеччині було вперше видано патент на конусний шарикопідшипник — прототип велосипедних, які набули досить широкого розвитку з появою в 1883 р. у м. Франкфурті-на-Майні першого заводу німецької шарикопідшипникової фірми Фішер. Приблизно в цей же час з'являються перші підшипникові заводи в США¹. Останні роки XIX ст. ознаменувались появою в найбільших містах перших велосипедів з величезним переднім колесом і перших автомобілів. Тоді вже було відомо багато конструкцій підшипників, значна частина яких зберегла свій обрис до цього часу².

На початок XX століття припадає розвиток шведської фірми «SKF», яка на своїх рекламних плакатах зображала земну кулю, що вертиться на підшипниках фірми, супроводжуючи їх хвастовитою фразою: «Весь світ вертиться на підшипниках SKF».

Відсутність підшипникової промисловості в дореволюційній Росії стримувала розвиток машинобудування.

Початок виробництва підшипників кочення в СРСР було покладено в 1923-24 рр., коли шведська фірма «SKF» створила в Москві концесійний підшипниковий завод. Це був по суті складальний завод, бо значна кількість деталей підшипників завозилася з Швеції. На початок першої п'ятирічки (1929 р.) завод задовольняв потреби промисловості СРСР на підшипники на 15—20%. У 1931 р. цей концесійний підшипниковий завод перейшов у власність Радянської держави під назвою 2-го Державного підшипникового заводу (2 ДПЗ). Шоста частина земної кулі перестала вертитися на підшипниках «SKF».

У 1929 р. в Москві почалося будівництво первістка-гіганта вітчизняної підшипникової промисловості. 29 березня 1932 р.³ Перший дер-

¹ Большая Советская Энциклопедия, т. 33, 2 изд., 1955, стор. 450.

² «Подшипник», производственный научно-технический журнал, Орган подшипниковых заводов 1-ГПЗ, 2-ГПЗ и Союзшартреста, 1937, № 1, стор. 21.

³ Ж. «Подшипник», 1937, № 3, стор. 2.

жавний підшипниковий завод (1 ДПЗ) вступив до ладу і до кінця року дав країні 1 млн. 100 тис. підшипників, а в 1937 р. він уже виробляв 4 млн. підшипників на місяць¹. Такими темпами не могла розвиватися жодна з іноземних фірм.

Але потреб радянського машинобудування, що бурхливо розвивалося, не міг задовольнити навіть такий завод-велетень як 1 ДПЗ. В 1935 р. розпочалось проектування й будівництво 3 ДПЗ в м. Саратові виробничою потужністю 50 млн. підшипників на рік². Завод введено в експлуатацію в 1941 році.

Велика Вітчизняна війна дещо затримала, але не зупинила розвитку підшипникової промисловості. За 1941—1945 рр. до ладу введено підшипникові заводи 4 ДПЗ — в Куйбишеві, 5 ДПЗ — в Томську, 6 ДПЗ — в Свердловську і 7 ДПЗ — в Баку, внаслідок чого в період Великої Вітчизняної війни Радянський Союз був єдиною державою в Європі, яка обходила виробництвом власних підшипників³.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни радянський народ повернувся до мирної творчої праці. В роки війни і в післявоєнний період Комуністична партія розробила систему заходів, найважливішою ланкою яких був план четвертої п'ятирічки відбудови народного господарства, прийнятий Верховною Радою СРСР у 1946 році.

У найкоротші строки були відбудовані промислові підприємства, транспорт, колгоспи, радгоспи, МТС. Величезні масштаби відбудови і розвитку народного господарства викликали ще більшу потребу на підшипники.

У січні 1945 р. в Харкові почалося будівництво первістка підшипникової промисловості Української РСР — 8 Державного підшипникового заводу (8 ДПЗ)⁴. Для його будівництва була передана будівля колишнього цеху М-3 Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе з виробничою площею 32 тис. кв. м і загальною площею території заводу 60 га⁵. Будівництво доручалось створеному при заводі згідно з наказом Наркомату (НК) Будівельно-монтажному управлінню № 10 (БМУ № 10, начальник В. О. Варламов). Виконуючи обов'язки директора заводу було призначено П. М. Басова, колишнього директора Харківського ремонтно-підшипникового заводу.

Так починалося створення нової галузі промисловості — підшипникової — в Українській РСР. Харківський підшипниковий завод спеціалізувався на випуску шарикових і роликових підшипників для задоволення потреб сільськогосподарського машинобудування, електротехнічної промисловості, а з 1960 р. — і тепловозобудування всього Радянського Союзу.

ЦК КП(б) України і Харківський обком партії з задоволенням зустріли будівництво Харківського підшипникового заводу, бо існуючий з 1939 р., а потім відбудований у 1943-44 роках, Харківський ремонтно-підшипниковий завод (РПЗ), які Гніваньський (Вінницької обл.) РПЗ, були порівняно невеликими підприємствами, які до того ж на відміну від 8 підшипникового заводу нових підшипників не виготовляли, а лише відновлювали старі. Харківський ремонтно-підшипниковий завод у 1956 р. влився до 8 ДПЗ як цех відновлення підшипників.

¹ Ж. «Подшипник», 1937, № 10, стор. 10.

² Там же, № 7, стор. 3.

³ П. М. Подложенов. Механизация, автоматизация и качество продукции. Харьковское книжное изд-во, 1962, стор. 5.

⁴ Харківський обласний державний архів (ХОДА), ф. Р-5690, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

⁵ Харківський обласний партійний архів (ХОПА), ф. 26 оп. 1, од. зб. 81, арк. 132.

Будувався 8 ДПЗ дуже повільно. Бюро Орджонікідзевського РК КП(б)У м. Харкова констатувало 24 серпня 1945 р., що БМУ № 10 будівництва заводу фактично не почало¹.

Будівництво заводу було передано новоствореному трестові «Південавтопромбуд» (керуючий В. О. Варламов), який у III кварталі 1945 р. мав закінчити ряд першочергових робіт². У III і IV кварталах 1945 р. цих робіт будівельники не виконали, внаслідок чого господарської діяльності в 1945 р. завод не здійснював³.

Керівництво БМУ № 10 не займалось питанням організації робочих місць, механізацією праці будівельників. Майже всі роботи виконувалися ручним способом, через що продуктивність праці на будівництві становила всього 50—60% планової⁴, заробітна плата була дуже низька, що викликало велику плінність кадрів. Політико-виховна робота на будівництві проводилась незадовільно, соціалістичне змагання протягом 1945-46 рр. не було організоване⁵. Цілий ряд будівельних робіт виконувався недоброякісно, що потребувало додаткових переробок, а це також зводило строки будівництва. Були також перебої в забезпеченні будови окремими видами матеріалів, пов'язані з труднощами росту і відбудови народного господарства в післявоєнний період.

Будівництво переживало велику плінність не тільки робітників, але й керівних кадрів. Керуючий трестом «Південавтопромбуд» В. О. Варламов підбирав керівні кадри по принципу знайомства, приятельських відносин. Начальником БМУ № 10, покликаного будувати важливий урядовий об'єкт — Харківський 8 державний підшипниковий завод, був призначений якийсь В. М. Кустиков, який не мав ні технічної освіти, ні виробничого досвіду, за фахом бухгалтер. Він, як і слід було чекати, не забезпечив цієї важливої ділянки роботи⁶.

Про стан справ на будівництві 8 ДПЗ перший секретар Орджонікідзевського РК КП(б)У П. З. Войтович 25 серпня 1946 р. в докладній записці на ім'я першого секретаря Харківського обкому партії писав: «Внаслідок такого ставлення до добору кадрів далеко не за діловими якостями, а з міркувань добору «своїх» людей, будплощадка перетворилася на прохідний двір. За минулі сім місяців трест змінив на будівництві Підшипникового заводу чотири начальники будуправління (Корольов, Лозовий, Полуектов — двічі і Кустиков), три головних інженери (Корольов, Мельник і Рижов), п'ять головних бухгалтерів (Демченко, Золотарьов, Титаренко, Гринь і Калачик). Це створило безвідповідальність, знеосібку, внаслідок чого зірвана програма і не виконані урядові строки здачі до експлуатації найважливіших об'єктів першої черги будівництва заводу»⁷.

Вищезгадані причини дуже гальмували будівництво заводу.

Паралельно з будівництвом головного корпусу заводу передбачалось житлове будівництво, — на перших порах складання 24-х фінських будиночків.

БМУ № 10 фактично розпочало роботу лише у вересні 1945 р. Таке зволікання дістало собі оцінку в Наркоматі як зрив будівництва

¹ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 81, арк. 141.

² ХОДА, ф. Р-5690, оп. 1, од. зб. 11, арк. 4.

³ Там же.

⁴ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 135, арк. 77.

⁵ Там же, арк. 82.

⁶ ХОПА, ф. 69, оп. 1, од. зб. 740, арк. 60.

⁷ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 138, арк. 33.

8 ДПЗ, за що головного інженера тресту було знято з роботи, а головному інженерові БМУ № 10 оголошено догану¹. Організація будівельних робіт затягнулася і пішла неправильним шляхом. Будівельники систематично не виконували план, зривали строки введення в дію виробничих площ і тим самим не давали можливості колективі заводу монтувати устаткування за генеральним планом.

Вся країна допомагала будівельникам якнайшвидше ввести 8 ДПЗ в число діючих підприємств. З усіх кінців Радянського Союзу надходили будівельні матеріали, устаткування, прибували кваліфіковані кадри спеціалістів, обізнаних з специфікою підшипникової промисловості. Технічна документація по технологічному процесу виготовлялась на Першому, Третьому і Четвертому підшипникових заводах².

За рішенням бюро Орджонікідзевського райкому партії 30 липня 1945 р. на 8 ДПЗ була організаційно оформлена партійна організація³. На перших партійних зборах були присутні лише три комуністи: М. Г. Баскін, М. М. Файнгор і В. С. Анісімов. Секретарем партійної організації було обрано М. М. Файнгора, члена партії з 1939 р., заступником В. С. Анісімова.

Партійна організація перші півтора року (1945—1946 рр.) зростала тільки за рахунок комуністів, що прибували на завод. На 14 лютого 1946 р. вона налічувала 21 комуніста. За рішенням РК КП(б)У від 14 лютого 1946 р. в партійній організації 8 ДПЗ згідно з Статутом ВКП(б) було створено партійне бюро⁴. Партійні збори відбувались регулярно. Так, за п'ять місяців 1945 р. (з 30 липня по грудень включно) було проведено 11 партійних зборів, у 1946 і 1947 рр. по 19 партійних зборів. В центрі уваги партійної організації були питання будівництва заводу, підготовки кадрів і цехів до пуску першої черги. З часу створення партійної організації — 30 липня 1945 р. до пуску першої черги заводу — 1 листопада 1947 р. — 14 разів на партійних зборах і 13 на засіданнях партійного бюро заводу обговорювались питання виробничого характеру, зв'язані з будівництвом і підготовкою до пуску заводу. Так, наприклад, протягом 1945 р. виконуючий обов'язки директора 8 ДПЗ П. М. Басов тричі виступав з доповідями на партійних зборах про хід будівництва заводу, про підготовку до роботи в зимових умовах. 27 листопада 1945 р. з доповіддю про наступний пуск першої черги заводу і завдання колективу на відкритих партійних зборах виступив головний інженер заводу М. А. Панкратов.

Питання будівництва 8 підшипникового заводу не раз обговорювались на бюро Харківського обласного, міського і Орджонікідзевського районного комітетів партії. Стан справ на будівництві заводу був також у центрі уваги Міністерства (до березня 1946 р. Наркомату). Наприкінці 1945 р. колегія НК СРСР, заслухавши доповідь начальника тресту «Південавтопромбуд» В. О. Варламова і в. о. директора 8 ДПЗ П. М. Басова про хід будівництва заводу, констатувала, що при наявності достатньої кількості матеріалів, трест не спромігся виконати мінімальних робіт, які б забезпечили пуск першої черги заводу. Не було здано в експлуатацію жодного з 24 фінських будиночків під житло, в якому завод відчував гостру потребу. Керівництво 8 ДПЗ недостатньо контролювало будівельників, внаслідок чого не розгорнулося будівництво як заводу, так і житла. Пуск першої черги заводу 1 січня 1946 р. був зів'язаний.

¹ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 138, арк. 6.

² ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 81, арк. 141.

³ ХОПА, ф. 1561, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

⁴ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 134, арк. 38.

Колегія НК прийняла рішення зміцнити керівництво заводу, підібрати й направити нового директора, який би зміг забезпечити виконання складних і відповідальних завдань, що стояли перед колективом заводу. Рішення колегії НК СРСР було доведено до відома комуністів заводу на закритих партійних зборах 27 грудня 1945 р. Обговорюючи доповідь, зроблену на цих зборах виконуючим обов'язки директора заводу П. М. Басовим, комуністи відзначили відірваність керівництва заводу від парторганізації, відсутність необхідної злагожденості в їх роботі, що створювало нездорову обстановку¹. Партійні збори констатували, що колектив 8 ДПЗ не був мобілізований на введення в дію першої черги заводу, на пуск учбово-виробничого № 1 та ремонтно-механічного цехів у строки, встановлені Наркоматом і Головпідшипником, а без ремонтної та учбової бази неможливий був пуск заводу. Партійні збори зобов'язали керівництво заводу і партійної організації усунути зазначені недоліки.

У цей час на заводі вже працювали профспілкова і комсомольська організації. Точної дати створення їх, на жаль, встановити немає можливості, оскільки архіви профспілкової та комсомольської організацій 8 ДПЗ за 1945—1947 рр. майже не збереглися. Проте з архіву партійної організації заводу видно, що в жовтні 1945 р. ці організації на заводі вже були створені². Першим головою заводського комітету профспілки був обраний член ВКП(б) з 1926 р. П. П. Редченко.

За скоректованим Наркоматом планом завод мав почати випуск підшипників у червні 1946 р., однак через відсутність електроенергії та води в II кварталі завод не працював³. Через те, що будівельники не підготували виробничих площ, завод змушений був у II кварталі 1946 р. ряд цехів змонтувати на тимчасових площах. У III кв. 1946 р. колектив заводу почав освоювати верстати та готувати кадри. В серпні була випущена перша партія підшипників. Проте ряд деталей, необхідних для випуску підшипників, 8 ДПЗ до пуску першої черги заводу не виготовляв, а завозив по кооперації з інших споріднених підприємств. На 1 вересня 1946 р. завод освоїв перші три типи підшипників. План 1946 р. 8 ДПЗ виконав по випуску товарної продукції на 70,4%, валової — на 79,8%⁴. План був невиконаний в основному через непідготовленість токарних автоматів (за відсутністю кваліфікованих слюсарів і наладчиків), інструмента і пристосувань, непідготовленість відділу технічного контролю до приймання деталей з верстатів через відсутність вимірвальних приладів.

Крім труднощів зростання і освоєння виробництва завод у IV кв. 1946 р. значну частину часу не працював через перебої в подачі електроенергії, води, тепла тощо.

Колектив заводу працював з великим напруженням. Його згуртовувало єдине прагнення — якомога скоріше ввести в дію перший на Україні підшипниковий завод, дати сільському господарству республіки і країни, автомобільній і тракторній промисловості підшипники, в яких вони відчували гостру потребу. Душею колективу була партійна організація. Спираючись у своїй повсякденній роботі на громадські організації заводу — профспілкову і комсомольську, вони мобілізували колектив на подолання труднощів, у боротьбі з якими зростав і формувався колектив 8 ДПЗ. Наприкінці 1946 р. у порівнянні з початком колектив заводу зріс на 50%. Зростала й загартовувалась, ставала більш зрілою

¹ ХОПА, ф. 1561, оп. 1, од. зб. 1, арк. 27, 28.

² ХОПА, ф. 1561, оп. 1, од. зб. 1, арк. 7.

³ ХОДА, ф. Р-5690, оп. 1, од. зб. 11, арк. 5.

⁴ Там же.

партійна організація — авангард колективу. Кращі люди заводу — передовики виробництва поповнювали її ряди.

У складних умовах працював колектив заводу. Доводилось одночасно займатися будівельними роботами, з якими не справлялось Будівельно-монтажне управління № 10, відновлювати устаткування (в 1946 р. було відновлено 398 одиниць), відбудовувати колишню школу № 119 під гуртожиток площею 3200 кв. м, ремонтувати міські квартири для спеціалістів тощо¹.

Колектив 8 ДПЗ під керівництвом партійної організації, спрямовуючи свої зусилля на підвищення продуктивності праці, зниження трудомісткості, зменшення браку, який був ще значним, добився певних успіхів. У січні 1947 р. на виробництво підшипників типу 307, 408 і ряду інших затратувалось часу в 2—3 рази менше, ніж у серпні 1946 р. Для підвищення продуктивності праці на відрядну оплату були переведені монтажники, ремонтники, робітники інструментального цеху, верстатники й наладчики. Середній процент виконання норм по заводу в 1946 р. становив 166,5%². Проте 20% усіх відрядників ще не виконували норм виробітку. Це були в основному молоді робітники, які повільно оволодівали своєю спеціальністю.

У вересні 1946 р. партійна організація заводу вже нараховувала 75 чоловік, з них 64 члени і 11 кандидатів у члени ВКП(б). Парторганізація заводу мала на цей час шість партійних груп, які були організаційно оформлені в період з березня по серпень 1946 р.³

Враховуючи, що завод уже випускає продукцію (хоча будівництво його ще триває), а також зважаючи на перспективи росту заводу, бюро Орджонікідзевського РК КП(б)У м. Харкова 14 вересня 1946 р. ухвалило просити вищестоящі партійні органи про встановлення на 8 ДПЗ штатної посади секретаря первинної партійної організації⁴.

У 1947 р. колектив заводу працював ще з більшим напруженням. 27 січня 1947 р. бюро Харківського МК КП(б)У заслухало доповіді директора заводу О. І. Спришевського та керуючого трестом «Південавтопромбуд» В. О. Варламова «Про виконання рішення бюро обкому КП(б)У від 22 лютого 1946 р. «Про хід відбудови і підготовки виробництва Харківського 8 державного підшипникового заводу Міністерства автомобільної промисловості СРСР». Було відзначено, що рішення бюро Харківського ОК КП(б) України виконано не повністю трестом «Південавтопромбуд». Бюро МК КП(б)У в рішенні записало: «Капіталовкладення на відбудову заводу при плані 7800 тис. крб. освоєні в сумарному виразі на 8023,8 тис. крб., або на 102,8%. Разом з тим фізичний обсяг будівельно-відбудовних робіт як на виробничих, так і житлових об'єктах, не виконано. З 32 000 кв. м виробничих площ здано в експлуатацію всього 3840 кв. м, або 12%, житлової площі, при плані 4000 кв. м здано 1280 кв. м, або 32%»⁵.

Внаслідок цього план освоєння підшипників заводом було зірвано — замість шести типів підшипників освоєно лише три, виробничий план 1946 р. не виконано, інструментальна та ремонтна база не організовані, тобто наказ Міністра автомобільної промисловості СРСР за № 461 від 17 грудня 1946 р. керівництво 8 ДПЗ не виконало. Бюро міськкому КП(б)У звернуло увагу секретарів партійних організацій 8 ДПЗ

¹ ХОДА, ф. Р-5690, оп. 1, од. зб. 11, арк. 6.

² Там же, арк. 8.

³ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 146, арк. 16.

⁴ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 135, арк. 101.

⁵ ХОПА, ф. 69, оп. 1, од. зб. 926, арк. 216.

П. В. Колеснікова і БМУ № 10 — М. С. Лисянського на те, що «ними не був застосований партійний контроль господарської діяльності по виконанню намічених заходів і власних рішень про виробничу діяльність заводу і будівельного управління»¹. Бюро міськкому КП(б)У зобов'язало керівництво 8 ДПЗ, а також тресту і БМУ № 10 виправити вказані недоліки.

Рішення вищестоящих партійних органів, а також наказ Міністра автомобільної промисловості СРСР за № 339 від 26 червня 1947 р., який поставив перед колективом 8 ДПЗ і будівельниками завдання закінчити в 1947 р. будівництво першої черги заводу і здати його в експлуатацію², були прийняті адміністрацією і партійними організаціями заводу і будівельників до неухильного виконання.

Відгукнувшись на заклик ленінградців, колектив заводу взяв соціалістичне зобов'язання ввести в експлуатацію першу чергу заводу до 30-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції і дотримав свого слова.

8 Державний підшипниковий завод став до ладу 1 листопада 1947 р. Молодий колектив заводу на чолі з партійною організацією досяг великої перемоги. Немало для цього зробили й директор заводу молодий комуніст О. І. Спришевський, член партії з 1942 р., і секретар партійної організації П. В. Колесников, член партії з лютого 1917 р., учасник Жовтневої революції і громадянської війни, депутат Верховної Ради Української РСР першого скликання, колишній партійний працівник.

Виступаючи на районній партійній конференції в січні 1948 р., делегат конференції П. В. Колесников згадував про ці хвилюючі дні: — «В цій великій роботі партійна організація була душею всіх перемог, завойованих колективом... Наша будівельна організація, керована Південавтопромбудом, з роботою не зовсім справлялася. У відповідності з наказом Міністра нашому колективу необхідно було включитись безпосередньо в будівництво заводу, треба було йти зводити стіни, виконувати земляні роботи. І наш колектив був спрямований на те, щоб допомогти будівельникам і виконати соціалістичне зобов'язання. Багато начальників цехів — комуністів, майстрів працювали в дні відпочинку, брали участь у недільниках, підтягували роботу, щоб пустити завод до вказаного строку. Працювали на простій роботі, прибирали будівельне сміття... доводилося копати землю, класти фундамент. Наші комуністи виконували завдання на 200—300%. В цю роботу включились такі тт. як Германський*, старш. майстер Кулинич, Дягілев. Весь командний склад, майстри й парторги були організуючою силою... І народ, мобілізований на цей подвиг... до свята Великої Жовтневої соціалістичної революції виконав свої зобов'язання»³.

1 листопада 1947 р. колектив 8 Державного підшипникового заводу разом з колективом будівельників рапортували Центральному Комітетові ВКП(б), Центральному Комітетові КП(б) України і Раді Міністрів УРСР про дострокове введення в дію до 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції первістка підшипникової промисловості Української РСР. Колектив 8 ДПЗ освоїв, — говорилося в цьому документі, — 14 типів підшипників, дав країні перші 200 тис. підшипників.

Рапорт підписали керівники заводу, тресту «Південавтопромбуд», 10 Будівельно-монтажного управління, а також група передовиків будівельників і робітників 8 ДПЗ, в тому числі П. В. Галянищев,

¹ ХОПА, ф. 69, оп. 1, од. зб. 926, арк. 218.

² ХОДА, ф. Р-5690, оп. 1, од. зб. 13, арк. 6.

* Начальник цеху.

³ ХПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 279, арк. 11.

О. Р. Ходоровська, О. П. Филипчук, Л. О. Шнурнікова, С. П. Мезенцев, О. П. Леснов, Е. М. Слюсаренко, Г. І. Прокопенко, І. П. Сиромятников, М. С. Нечитайло, Є. І. Яковенко, М. О. Костін, П. М. Пенкін, В. Г. Петрунько, І. В. Гончаренко, М. Є. Чимшит, К. М. Удалов, І. П. Ветчинкін, І. К. Дягілев та інші¹.

5 листопада 1947 р. партія і уряд поздоровили колектив 8 Державного підшипникового заводу з великою перемогою — достроковим введенням в експлуатацію і побажали колективу дальших успіхів².

Привітання Центрального Комітету КП(б) України і Уряду Української РСР надихало трудящих заводу на нові виробничі успіхи.

План листопада і грудня 1947 р. колектив заводу виконав на 101%. Організуючою силою в цехах і бригадах були комуністи, партійні групи, яких у цей час нараховувалось уже 10³.

Партійна організація заводу виховала десятки передовиків виробництва, які поповнили її ряди. Це про них — чудових виробничників і молодих комуністів говорив П. В. Колесніков: — «Я можу назвати таких товаришів, як Ісаєва, яка прийшла з села, а сьогодні вона — комуністка, в 1947 р. виконала півтори річних норми, набула кваліфікацію складальниці і працює бригадиром. Або тов. Маслов, ст. майстер, який виріс за цей рік від рядового робітника-складальника до майстра і сьогодні керує відділенням. Тов. Родінко, що прийшов з Радянської Армії, прийнятий до лав нашої партії, працює старшим майстром цеху. Таких людей десятки... Вони є застрільниками соцзмагання, ведуть авангардну роль на виробництві. Їх виховала парторганізація і прийняла до лав нашої партії»⁴.

З введенням в експлуатацію 8 Державного підшипникового заводу перед колективом були поставлені нові завдання: до кінця п'ятирічки — 1950 р. — значно збільшити виробничу потужність заводу у порівнянні з листопадом 1947 р., відповідно збільшити й кількість робітників на заводі.

Завод відчував гостру потребу в кадрах. Багато верстатів простоювало, бо не вистачало робітників, прийом яких обмежувався через відсутність житлової площі.

Будівельники дуже повільно будували житло. В 1947 р. колектив заводу замість 6 тис., одержав лише 2300 кв. м житла.

На розв'язання цих та інших невідкладних завдань спрямовувала зусилля партійна організація 8 Державного підшипникового заводу і вищестоящі партійні органи.

¹ Поточний архів 8 ДПЗ за 1947 р.

² Там же.

³ ХОПА, ф. 26, оп. 1, од. зб. 279, арк. 11.

⁴ Там же, од. зб. 135, арк. 109.

РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ (1921—1932 рр.)

Г. І. Ясницький

Видавництво КДУ, 1965, 256 стор.

Виховання нової людини — одне з трьох головних завдань комуністичного будівництва. В комуністичному вихованні людини визначну роль відіграє школа. Тому вивчення історії створення та розвитку радянської школи є важливою умовою правильного розв'язання проблем комуністичного виховання та навчання молоді на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Висвітлення питань розвитку радянської народної освіти, яка досягла величезних успіхів завдяки перемозі соціалістичного ладу, має велике міжнародне значення, особливо для тих країн, що стають на шлях соціалізму і вивчають досвід соціалістичного будівництва в СРСР.

Тому цілком природно, що тема наукового дослідження Г. І. Ясницького має актуальне значення: це одна з його позитивних рис.

Книга «Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.)» має вступ, три розділи та висновки. Вступ формулює основні цілі твору, значення та актуальність обраної теми та дає короткий огляд наукової літератури з даного питання. Мету автора можна вважати досягнутою, але не можна погодитися з надзвичайно коротким оглядом літератури, в якому немає характеристики (хай навіть самої короткої) позитивних рис та недоліків окремих наукових праць, згадуваних автором. Варто було б визначити також і те позитивне, що було в науковій дискусії, яка відбулася в 20-х роках між Я. П. Ряппо та А. В. Луначарським і Н. К. Крупською з питань трудового та професійного виховання, дискусії, яка й зараз має актуальну цінність, оскільки обговорювані тоді питання не до кінця вдало розв'язані в радянській школі і в наш час.

У I розділі досліджуються головні, принципові питання політики Комуністичної партії в галузі народної освіти на Україні в 1921—1932 рр. Велика увага приділяється показу багатогранної благородної діяльності Комуністичної партії України щодо ліквідації безпритульності, відбудови та розвитку народної освіти в республіці в надзвичайно важких умовах початку 20-х років. Автор досить детально зупинився на головних принципах культурного будівництва на Україні, що вироблялись Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу та Центральним Комітетом Комуністичної партії України, та показав шлях розвитку радянської школи в 1921—1932 рр.

Надзвичайно великої ваги набрало в той час питання про всеобуч. У книзі Г. І. Ясницького велике місце відводиться діяльності партійних організацій та органів народної освіти, спрямованої на залучення всіх дітей до шкільного навчання. Це позитивний факт, бо висвітлення цього досвіду має актуальне значення. Та, на жаль, автор більше уваги звертає на факти і не досить глибоко теоретично висвітлює роботу більшовицьких організацій та широких мас трудящих щодо розвитку народної

освіти. Є в роботі й деякі бездоказові положення. Так, у висновках до I розділу (стор. 73) автор говорить про врахування партійними організаціями місцевих особливостей у розвитку народної освіти, але не аргументує сказаного фактичним матеріалом.

II розділ книги Г. І. Ясницького має завданням розкрити основні методи навчальної та виховної роботи в школах УРСР у 1921—1932 рр. Варто зразу ж відзначити, що автор передусім широко висвітлює позитивні методи в навчально-виховній роботі шкіл України. Особливу увагу він зосереджує на тому, що методи роботи шкіл того часу відзначались різноманітністю, повагою до дитини, поєднанням навчання з виробничою працею, творчими пошуками кращих учителів та учительських колективів. На великому фактичному матеріалі в книзі показано, як партійні організації України вміло і своєчасно підтримували все краще в роботі школи, приділяли народній освіті велику увагу. Особливо цікаво висвітлюється робота піонерських організацій по комуністичному вихованню підрастаючого покоління.

Автор зумів яскраво відобразити складні і суперечливі пошуки педагогічною громадськістю республіки шляхів поєднання навчання та суспільно корисної праці. Наряду з цим у розділі показано й недоліки навчально-виховної роботи школи того часу, які особливо виявилися в комплексному та бригадному методах навчання, «Дальтон-плані» тощо. Автор правильно відзначив, що головною хвибою навчального процесу радянської школи того часу була недостатня увага до оволодіння учнями основами наук. Та шкода, що автор не зумів пояснити, що згаданий недолік — це недолік росту, наслідок відсутності досвіду і того, що школа радянського суспільства розвивалась невідомими ще людству шляхами. Ці помилки, мабуть, можна віднести до тієї групи помилок, що були неминучими. Автор і сам визнає надзвичайну трудність становлення нової радянської школи, нових методів навчання і виховання. «Шукання і випробування найбільш ефективних методів навчання було великою справою протягом всього періоду, який охоплює 1921-32 рр.»¹. Та далі цього, на жаль, автор не йде. Як недолік цього розділу, треба відзначити й недостатню конкретність і детальність показу активності учительських мас у створенні нової радянської школи, нових методів навчання і виховання. До недоліків цього розділу слід віднести й те, що в ньому замовчується питання про авторів цих «комплексів», «Дальтон-плану» та інших хибних методів навчання в українській радянській школі. Критикується лише діяльність Г. Ф. Гринька та Я. П. Ряппо. Г. І. Ясницький відстоює, та, на жаль, не завжди переконливо, думку про те, що лише керівництво Г. Ф. Гринька Наркоматом освіти привело до відмінності системи освіти в УРСР від тієї, що діяла в РСФСР та інших республіках. На нашу думку, система народної освіти на Україні і мала відрізнятися певними своїми особливостями, зумовленими специфічними історичними і природними умовами республіки (час навчання, кількість предметів та інше). Ясно, що ці особливості не повинні були стосуватись основних принципів освіти. Але які характерні для України особливості були прийнятними, а які ні, автор не вказує. До того ж у Г. І. Ясницького відмічаються і певні суперечності при аргументації своєї думки, бо на стор. 231 він сам пише, що Г. Ф. Гринько був звільнений на початку 1922 р. з посади Наркома освіти УРСР. А нововведення типу «Дальтон-план» і інші — плід творчості пізнішого часу. Варто відзначити, що в книзі Г. І. Ясницького зовсім не з'ясовуються вказівки ЦК КП(б)У в цьому питанні.

¹ Г. І. Ясницький. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). Вид-во КДУ, 1965, стор. 108.

З книги Г. І. Ясницького читач не дізнається також про те, чи засудили партійні органи України вперте небажання Г. Ф. Гринька створити політехнічну школу замість професійної, чи було хоч щось позитивного в його діяльності. Наукова об'єктивність історичної науки, що базується на марксистській теорії історичного матеріалізму, вимагає цього.

III розділ книги висвітлює величезну роботу парторганізацій по вихованню і підготовці кадрів радянського вчителства на Україні. Робота партійних організацій республіки по піднесенню ідейно-політичного та методичного рівня педагогічних кадрів та поліпшенню їх матеріального добробуту повсякчас була в полі зору Центрального Комітету Комуністичної партії та Радянського Уряду. Це питання автором досліджується досить детально і переконливо з використанням великого фактичного матеріалу і, зокрема, численних таблиць. Автор зупиняється також на окремих питаннях розвитку вищої освіти на Україні, показує складний і повчальний шлях розвитку системи підготовки вчительських кадрів на Україні через вузи, технікуми, курси тощо.

У III розділі аналізується соціальний стан вчителства в окремі роки, показується, як він змінювався в залежності від діяльності партійних, професійних і комсомольських організацій по збільшенню серед студентства та вчителства виходців з робітників і селян. У цьому ж розділі автор зупиняється на розвитку педагогічної науки, на організації народної освіти в республіці та керівництві нею з боку ЦК КП(б)У та Наркомосу України. Автор характеризує діяльність видатних діячів Радянської держави й Української соціалістичної республіки, що брали безпосередню участь у розвитку системи освіти на Україні. На жаль, Г. І. Ясницький не відважився дати повну характеристику діяльності Г. Ф. Гринька.

Таким чином, розв'язавши ряд складних наукових проблем з даної теми, написавши хорошу роботу, автор не зміг дати глибокого аналізу окремих питань керівництва школою з боку парторганізації або зробив це поверхово, без достатньої аргументації.

В цілому ж робота заслуговує на високу оцінку як твір, в якому на досить переконливому та яскравому матеріалі висвітлена керівна роль партійних організацій республіки у створенні та розвитку радянської школи на Україні, показано її тісний зв'язок з життям, її досягнення і помилки за час з 1921 по 1932 р., мужність і трудовий героїзм радянського вчителя в його буденній і в той же час яскравій, надзвичайно потрібній справі комунізму діяльності.

В. Я. Білоцерківський

**СПИСОК ОСІБ, ЩО ЗАХИСТИЛИ КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ
НА ВЧЕНІЙ РАДІ КАФЕДР СУСПІЛЬНИХ НАУК
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(1963—1967 рр.)**

Булах В. І. Боротьба КП України за здійснення рішень XX з'їзду КПРС по дальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів (1956—1959 рр.).

Фрейліхер Д. Я. Боротьба трудящих України під керівництвом Комуністичної партії проти Врангеля.

Розенфельд Ю. М. Боротьба більшовиків за революціонізування солдатських мас у тилкових гарнізонах на Україні в період підготовки соціалістичної революції (березень—жовтень 1917 р.).

Білоцерківський В. Я. Діяльність партійних організацій України по здійсненню марксистсько-ленінських ідей про поєднання навчання з суспільно корисною продуктивною працею між XX і XXII з'їздами КПРС.

Пічкуров І. К. Революційний робітничий рух на Харківському заводі сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде в період 1905—березень 1917 рр.

Вайнер Ф. Г. Боротьба КП України за зміцнення державного апарату в 1921—1925 рр.

Плеханов П. О. Белгородська обласна партійна організація у боротьбі за дальше підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих (1956—1959 рр.).

Левчук А. Г. Організаційне і ідейно-політичне зміцнення Харківської партійної організації в 1921—1925 рр.

Астахова В. І. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергєєва) в роки боротьби за перемогу соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1918 рр.).

Бондарев Є. О. Харківська парторганізація в боротьбі за розвиток машинобудівної промисловості в період 2-ї п'ятирічки.

Терешкін Г. В. Розвиток громадських засад у діяльності партійних організацій України в 1959—1962 рр.

Васильєва Є. П. Комуністична партія України — організатор відбудови і дальшого розвитку важкої промисловості республіки (1943—1953 рр.).

Шамрай М. Г. Партійні організації Каховської ГЕС у боротьбі за успішне будівництво і достроковий пуск станції в 1951—1956 рр.

Коломийченко О. І. Видання і розповсюдження творів класиків марксизму-ленізму на Україні в дореволюційний період.

Маленко Є. Ю. Боротьба більшовиків Сумщини за встановлення і зміцнення Радянської влади (березень 1917—березень 1918 рр.).

Сай М. А. Діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку колгоспного виробництва.

Гончаров І. М. Діяльність КПРС по піднесенню культурного рівня трудящих у роки п'ятої п'ятирічки (за матеріалами України).

Берліна З. М. Сьомий екстрений з'їзд Російської Комуністичної партії (більшовиків) 1918 р.

Кривошеев Т. І. Боротьба КПРС за створення нового залізрудного басейну СРСР — Курської магнітної аномалії.

Цуманенко М. В. Ідейно-виховна робота політорганів і партійних організацій 1-го Українського фронту в ході боїв за визволення Правобережної України (квітень 1943—квітень 1944 рр.).

Пирогов О. С. Діяльність Харківської партійної організації в галузі підвищення культурно-технічного рівня робітників машинобудівної промисловості (1959—1961 рр.).

Перепелиця А. М. Діяльність ЦКК КП(б)У—НК РСІ УРСР по удосконаленню радянського державного апарату 1926—1929 рр.

Бузницька В. М. Діяльність Харківської обласної партійної організації по зміцненню зв'язку ідеологічної роботи з життям в період розгорнутого будівництва комунізму (1959—1963 рр.).

Горпиненко І. П. Розвиток масових начал у діяльності партійної преси в роки 1-ї п'ятирічки (1928—1932 рр.).

Єрмаков О. П. Нарис історії Торезької міської партійної організації (1917—1964 рр.).

Чугуєнко В. М. Діяльність КП України по розвитку громадських засад у сфері матеріального виробництва. (За матеріалами текстильної і легкої промисловості республіки. 1959—1963 рр.).

Метелиця Д. О. Роль газети «Правда» у боротьбі партії за дальший розвиток провідних галузей промисловості в роки Великої Вітчизняної війни (1943—травень 1945 рр.).

Розкішний А. П. Робкорівський рух Донбасу в роки першої п'ятирічки.

Ткаченко А. С. Масово-політична робота партійних організацій на шахтах Донбасу в роки 5-ї п'ятирічки (1951—1955 рр.).

Руденко Р. Г. Діяльність партійних організацій України по розвитку раціоналізаторського руху на машинобудівних підприємствах республіки (1959—1961 рр.).

Першак Д. А. Діяльність Комуністичної партії по організації господарського будівництва у вугільній промисловості Донбасу в 1919—1920 рр.

Танцюра В. І. Комсомол Харківщини — активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за виконання семирічки у промисловості (1959—1965 рр.).

Коваль П. Д. Діяльність КП України по ідейно-політичному вихованню колгоспного селянства в роки семирічки.

Большаков В. І. Комсомольці і молодь промислових підприємств і будов Молдавії — активні помічники партії в комуністичному будівництві 1959—1965 рр.

Кравченко В. О. КП України — організатор і керівник боротьби трудящих західних областей України з українським буржуазним націоналізмом. 1944—1950 рр.

Дементьев М. Є. Масово-політична робота КП України в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).

Нікулін О. В. Боротьба Радянського Союзу в ООН за перетворення в життя лєнінських принципів мирного співіснування держав з різними соціально-економічними системами (1956—1958 рр.).

Морозов Г. К. Діяльність Харківської обласної партійної організації по зміцненню виробничих первинних парторганізацій в 1962—1966 рр.

Топілко П. Д. Роль преси Донбасу в розвитку руху за комуністичну працю в 1958—1961 рр.

Максимов В. П. Діяльність Дніпропетровської партійної організації по розвитку важкої промисловості в 1928—1932 рр.

Безсонова О. В. Партійна і державна діяльність Г. І. Петровського у відбудовний період на Україні (1921—1925 рр.).

Власенко О. К. Деякі питання зросту партійних організацій і розстановки народногосподарських кадрів у 1956—1961 рр.

Кущева С. І. Фабзавкоми і профспілки Донецько-Криворізького басейну і їх більшовизація в період Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Гнідаш І. В. Партійна організація Кременчуцької ГЕС у боротьбі за успішну побудову і достроковий пуск станції (1954—1960 рр.).

ПО КАФЕДРІ ФІЛОСОФІЇ

Гостев М. Т. Подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею у промисловості в період будівництва комунізму.

Кажанчиков В. М. Формування і розвиток колективізму — принцип комуністичної моралі.

Малюк О. П. Естетичні погляди Радіщева.

Бурдіна А. І. Роль радянської громадської думки у формуванні комуністичної ідейності будівника комунізму.

Жеребкін В. Є. Логіка. Учебний посібник для студентів юридичних інститутів і факультетів.

Іваніщенко А. О. Співвідношення категорій речей, якість і властивість і деякі філософські питання квантової механіки.

Тополя М. В. Прилад і його роль у пізнанні фізичних явищ.

Яшинов Ю. Ф. Соціально-політична доктрина американської нео-ортодоксії — різновид клерикального антикомунізму.

Цехмістро І. З. Нескінченність матерії і проблема простору і часу.

Мамалуй О. О. Деякі філософські аспекти проблеми історичного процесу.

НА ВЧЕНІЙ РАДІ УНІВЕРСИТЕТУ ЗАХИЩАЛИСЬ З ІСТОРІЇ КПРС ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ:

Шемяков Д. Є. Соціально-економічні відносини і революційний рух у Бессарабії епохи імперіалізму (кінець XIX ст.—1917 р.).

Богодист І. П. Комуністична партія — організатор соціалістичних перетворень у західних областях УРСР (1945—1950 рр.).

Гончаренко М. Г. Підготовка соціалістичної революції і встановлення Радянської влади в Донбасі (лютий 1917—квітень 1918 рр.).

Попов Г. М. — Болгарські комуністи в боротьбі за здійснення культурної революції у 1944—1958 рр.

З М І С Т

Стор.

Історичний нарис діяльності кафедри історії КПРС ХДУ (1938—1967 рр.) . . .	3
Г. М. Гук. В. І. Ленін про роль соціалістичної законності у зміцненні революційного правопорядку (жовтень 1917—1918 рр.) . . .	8

З історії місцевих парторганізацій КП України

Б. І. Остапенко. Підтримка трудящими газети харківських більшовиків «Пролетарий» (березень—вересень 1917 р.) . . .	14
С. П. Коротков. Мобілізаційна діяльність Ради Оборони по збільшенню чисельності Червоної Армії . . .	22
В. Л. Кротов. Діяльність Харківської партійної організації у створенні і зміцненні частин особливого призначення (ЧОП) (1919—1922 рр.). (За матеріалами Харківського партійного і державного обласних архівів) . . .	32
О. О. Воскресенський, М. Є. Дементьев. Про роль політосвіт в організації комуністичної освіти трудящих України в 1921—1925 рр. . .	38
О. І. Мінкін. Роль ЦКК КП(б)У—НК РСІ України у боротьбі з кризою збуту в промисловості в 1923—1924 рр. . .	50
В. Г. Носко. Діяльність партійних організацій Сумщини під час хлібозаготівельної кампанії 1928—1929 рр. . .	57
Н. І. Гнедишева. Діяльність Компартії України щодо залучення жінок до промислового виробництва в роки першої п'ятирічки . . .	65
О. Г. Зайченко. Розвиток соціалістичного змагання на будівництві Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна (1931—1933 рр.) . .	71
В. Ф. Гайдук. Діяльність партійних організацій Донбасу по мобілізації гірників на боротьбу за науково-технічний прогрес у роки семирічки . . .	77
Г. К. Морозов. Зростають і зміцнюються зв'язки міських та сільських парторганізацій Харківщини (1962—1965 рр.) . . .	84
М. А. Захаренков. Із історії боротьби Харківської обласної партійної організації за підвищення культурно-технічного рівня колгоспного селянства у п'ятій п'ятирічці (1951—1955 рр.) . . .	91
В. А. Котенко. Діяльність Харківської партійної організації по підвищенню ролі комсомольських організацій у боротьбі за зростання продуктивності праці в промисловості (1959—1965 роки) . . .	98

Повідомлення і рецензії

О. П. Абрамов. До питання про студентський рух в Одеському університеті в 1900—1901 роках . . .	107
Д. А. Ушаков. Роль «Правди» в політичній роботі в тилу ворога (1941—1944 рр.) . . .	116
М. Г. Паламарчук. Деякі питання будівництва партійно-політичного апарату партизанських загонів і з'єднань України в 1941—1944 рр. . .	120
М. І. Аронов. Роль «Правди» в розвитку соціалістичного змагання провідних галузей військової промисловості у січні—квітні 1943 року . . .	130
В. П. Алексеенко. З історії виникнення Харківського ордена Трудового Червоного Прапора 8-го підшипникового заводу (1945—1947 рр.) . . .	137
В. Я. Білоцерківський, Г. І. Ясницький. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.) . . .	145
Список осіб, що захистили кандидатські дисертації на Вченій Раді кафедр суспільних наук Харківського університету (1963—1967 рр.) . . .	148